

जयपुरराजसभाप्रधानपरिषद-समीक्षाचक्रवर्ति-महामहोपदेशक-
विद्यावाचस्पति-श्रीमधुसूदनशर्म-मैथिल-
प्रणीता

मितृसमीक्षा

सेयं

लखनऊविश्वविद्यालयसंस्कृतान्वयापकेन श्रीआद्यादत्तठकुरेण
सम्पाद्य

श्रीनवलकिशोरशर्मकांकरेण

भूमिका-शुद्धिपत्रादिभिः परिष्कृत्य च

लखनऊ नगरे श्रीपं० दुलारेलाल भार्गवस्य गङ्गाफाइनआर्टनाम्नि मुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता

प्रथमावृत्तिः

१९३७

मूल्यम् ॥

अस्य सर्वेऽधिकारा ग्रन्थकृदधीनाः

माननीय श्री गोपालस्वरूप पाठक,
उप-राष्ट्रपति,
भारतीय गणराज्य

को

विधावाचस्पति पं० मधुसूदनजी शौभा

की

१०८वीं जन्मतिथि के अवसर पर

सादर भेंट ।

शान्ति शान्ति

(शान्ता शर्मा)

पौत्री

स्व.पं. मधुसूदनजी शौभा,
जयपुर ।

भूमिका

प्रेषाः पाठकाः ।

विदितचरमेव तत्रभवतां भवतां यद्धर्मकर्मव्यवहारोत्कर्षे भारतवर्षेऽत्र सर्वत्र देवयुगा-
दारभ्यैव धर्मः सुप्रसरितो वरीवर्त्ति । “धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्”, “धर्मस्य सूक्ष्मा
गतिः” इत्यादि वचनानुसारं सोपपत्तिकोऽप्ययं सूक्ष्मोपपत्तिकत्वाद्बुद्ध्यः—इति तज्ज्ञानाय
श्रुतिस्मृतिवचनान्येव समाश्रयन्ते श्रद्धालवो धार्मिकाः । परं यथा शैल्या श्रुतिस्मृतिप्रभृति-
भिर्धर्मरहस्यं समुद्घाटितं न सेदानीन्तनैर्वैदिकपरिभाषानभिज्ञैर्विज्ञैः समधिगम्यते । अत
एव च तैरेतानि धर्मकर्मणि नाद्रियन्ते, प्रत्युत तिरस्क्रियन्त एव । यद्यपि समवलोक्यन्ते
वैशद्येन धर्मतत्त्वनिरूपकाः शास्त्रीयनिर्णयेषु चातितरां प्रमाणभूता आर्षग्रन्थाः; किन्तु
तेष्वपि खण्डनमण्डनादिजटिलपद्धतीनामाश्रितत्वेन न तेभ्यो नूतनपरिपाटीश्रुतिलिखितमेदसः
सञ्चेतसः सहसा धर्मविज्ञानं विज्ञातुं प्रभवन्तीतीमां महतीं त्रुटिमाकलय्य, अवैज्ञानिकतया परितर्कितं
धर्मकर्मणो वैद्यर्थं ध्यायं ध्यायञ्च अस्मिन् वैज्ञानिकयुगे विज्ञानद्वारा धर्मकर्म निर्येतुं तर्केण
च धर्ममर्मलिङ्गासमानानां कलिशिखादीक्षितानां शिक्षितानां संदेहानपनेतुं विसृत्वर-
जुयशःसौरभैर्विदितवैदुष्यवैयर्थैः समीक्षाचक्रवर्त्तिविद्यावाचस्पतिप्रभृतिविरुदावलि—
संवलितैः प्रशुभानुशङ्कणैः शुरुवरैः श्रीमधुसूदनशर्ममैथिलमहाभागैः वैदिकविज्ञानविषयकैः
ग्रन्थः सह धर्मविज्ञानविषयका अपि ग्रन्था विरचय्य आविष्कृतो धार्मिकविज्ञानाटवी विशत/
सरलः सुलभश्च नवीनः पन्थाः ।

एभिर्वैदिकविज्ञानोद्घाटनाय ब्रह्मविज्ञानम्, यज्ञविज्ञानम्, पुराणसमीक्षा, वेदाङ्गसमीक्षा
चेति विभागचतुष्टये विभज्य सार्धशतं वैज्ञानिकपुस्तकानि विरचितानि । तेष्वद्यत्वे प्रकाशि-
तानि भिन्नभिलषित्यकाणि चतुर्दशपुस्तकानि सहृदयानां तत्र भवतां पाठकमहाभागानां
दृष्टिपथमागतान्येव । अस्तुतुपुस्तकं चेदं श्रीमद्भ्यः पञ्चदशोपायनरूपेणेदानीं सादरं
विनिवेद्यते । इदं वेदाङ्गसमीक्षाविभागस्य “आत्मसंस्कार कल्प” सन्दर्भस्य आद्यसमीक्षा-
न्तर्गतं “पितृसमीक्षा” नाम पितृप्राणरहस्यप्रतिपादकमन्यतमं प्रकरणम् ।

इह हि पितृप्राणनिरूपणपूर्वकं दिव्यपितृ-ऋतुपितृ-भेदैः प्रेतपितृणां क्रमशो वैज्ञानिकस्वरूपो
व्याख्यातः । तत्रादौ अग्निधर्म-सोमानां विज्ञानं निरूप्य तेषां पितृदेवत्वं च संसाध्य—सोम-
सदः, वह्निषदः, अग्निष्वात्ता—इत्येतैस्त्रिभिर्मूर्त्तैः; सोमपाः, हविर्भुज १०
प्रवेत्येतैश्चतुर्भिर्मूर्त्तैः पितृभिर्दिव्यपितृणां साप्तविध्यं निरूपितम् । ततश्च ११
व्यासकौ संवत्सरस्य रूपम्” इति प्रतिपादनपूर्वकमग्नीषोमयोस्तारम्येन ११
विविध्यं पञ्च स्तुतव्याः पितरो व्याख्याताः । अथ च “ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति,
संय यजुः प्रति” इति कौषीतकश्रुत्यनुसारं ये भूतात्मानः शरीरत्यागादनन्तरं गन्तव्यं—
शरीरं नास्ति त्रयोदशमासैश्चान्द्रं लोकं यांति, ते त्रिविधाः प्रेताः पितरो निरूपिताः । प्रेतपितृ
विज्ञानं, अख्याने एव पितृपिण्डसंतानक्रमः प्रतिव्यक्ति गतानां चतुरशीतिमितानां सोमसहस्रां

वर्गीकरणक्रमोऽपि दर्शितः । अत्र समुचितान् कोष्ठान् विरचय्य तैः सोमसहस्रां वर्गीकरणादयः सूक्ष्मविषया अपि तथा दर्शिताः, यथा साधारणशेमुषीकोऽपि मनुष्यो विनैव श्रमेण सहसा तांस्तान् विषयान् यायातथ्येनात्मसात् कर्तुं प्रभवेत् । किं बहुनोक्तेन, अन्येऽपि बहवः प्रकरणागता वैज्ञानिका विषया अत्र तत्रभवन्तः श्रीमन्तः स्वयमेवास्वादयिष्यन्ते—इत्यलं दिग्दर्शनेन ।

पाठक महाभागाः !

श्रीविद्यावाचस्पतिप्रणीतं पाश्चात्यसायिससमालोचनात्मकं मुद्रायन्त्रस्थं “भौतिकसायिसदीपिका” नाम अद्वितीयं पुस्तकं शीघ्रमेव प्रकाशमेष्यतीत्यपि सूचयतां परमां मुदमेति नो मनः । अस्मिन् पुस्तके, यदद्यत्वे पाश्चात्या विपश्चितस्तत्त्वानि यानि मूलभूतानि मन्यन्ते, नवानि च प्रकाशयन्ति, तानि सर्वाणि पूर्वं वैज्ञानिकैराचार्यैराख्यातानीति सम्यग् विविच्य दर्शितम् । यथा इदानीन्तनानां समये ‘आक्सिजन’ इत्याख्यातं तत्त्वं तद्वेदेषु ‘पवमानः सोमः’ इति प्रतिपादितम्; ‘हाइड्रोजन’ नाम्ना विदितं तत्त्वं ‘अम्मः’ इति प्रसिद्धम्; ‘नाइट्रोजन’ तत्त्वं भृग्वन्तर्गतो हंसवायुः, ‘कार्बन्’ इत्यभिधं च तत्त्वं ‘अक्षिरा’ नाम्ना व्याख्यातमिति सर्वथा समुपयुज्यतेऽयं ग्रन्थो वैदिकसायिसपरिज्ञानाय । अवश्यं च सम्यग्भ्यस्तोऽयं ग्रन्थो विज्ञान जिज्ञासूनुपकुर्यादेवेति पूर्णं विश्वसिमः ।

यद्यपि यन्त्रालयकर्मचारिणामुपेक्षया पुस्तकमुद्रणानन्तरं च नवीन पाठ-पाठान्तर लेखनादिभिः शुद्धिपत्रस्य कायोऽधिकः संजातस्तथापि सद्यहृदयैः पाठक्रमहाशयैरिदमेवालोचनीयम्, भ्रमप्रमादादयो दोषा मनुष्य सुलभा एव ।

अधुना आशास्महे च श्राद्धतत्त्वजिज्ञासवः सुमनसः पितृरहस्यविज्ञानावावश्यमेव ग्रन्थमेतं समुपयुञ्जीरन्निति दिक् ।

विद्वत्किङ्करः—

श्रीनवलकिशोर काङ्करः

कान्यतीर्थः

पितृसमीक्षा-सूची

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

१—ब्रह्म सुब्रह्मण्योर्गोदात्मप्राणपशुभिस्त्रैधातव्यः प्रजापतिः ।	१
२—अमृतसत्ययज्ञभेदादात्मत्रैविध्यम् ।	१
३—मनोमयप्राणगर्भिणी वागेवैतदमृतं नामाक्षरं ब्रह्म ।	१
४—अक्षरादेव त्रयीविद्यापूर्विका सर्वविधा सृष्टिः ।	२
५—अक्षरस्य पुरुषत्वनिरुक्तिः ।	२
६—ऋषिमन्त्रनाम्नोः प्राणवाचोर्यजुः शब्दः ।	३
७—यजुर्ब्रह्मसंवन्धिनामग्नीषोमीयाणां भावानां ब्रह्मसत्यत्वम् ।	३
८—सुब्रह्मसंवन्धिनामग्नीषोमीयाणां भावानां देवसत्यत्वम् ।	३
९—ब्रह्मसत्यदेवसत्यारब्धानां जीवशरीराणामृषिपितृदेवमयत्वम् ।	४
१०—ब्रह्मसत्यदेवसत्यारब्धानां जीवानां ब्राह्मदेवभेदात् संस्कारद्वैविध्यम् ।	४
११—लोकभेदात् त्रिधा भिन्नानां पितॄणां प्रकृतिभेदात् पुनस्त्रैविध्यम् ।	४
१२—ऋतसत्यभेदाभ्यां पितृसृङ् ब्रह्मणो द्वैरूप्यम् ।	५
१३—ऋतसत्यमयस्य त्वेकस्थैवाक्षरस्य वृत्तिभेदेन त्रैविध्यात् न्यक्षरद्वयत्वम् ।	५
१४—ऋतवशात् सत्येनाभिप्रधिनामकभावद्वयोपपत्तिः ।	६
१५—ऋतसत्यरूपयोः सोमाग्न्योरक्षरवैशेष्याद् वैलक्षण्यम् ।	६
१६—अग्निरूपत्रैविध्यम् ।	६
सोमरूपत्रैविध्यम् ।	७
१७—अग्नीषोमाभ्यां सयुग्म्यां सृष्टिविशेषसिद्धं रूपं यमः ।	७
१८—अग्नियमसोमानां पितृदेवत्वम् ।	७
१९—याम्यस्यैकविध्याद्वाग्नेयसौम्ययोस्तु त्रैविध्यात् पितॄणां साप्तविध्यम् ।	८
२०—अग्नीषोमयोः पितृदेवयोज्ज्वालोक्ता स्वरूपनिरुक्तिः ।	८
२१—वसुरुद्रादित्यभेदादकार्ग्नित्रैविध्ये वसुभेदाः ।	९
२२—रुद्रभेदाः ।	९
२३—आदित्यभेदाः ।	१०
२४—विवस्वदादित्यप्रजनितेषु मनुयममृत्युषु मनुनिरुक्तिः ।	११
यमनिरुक्तिः ।	११
२५—सोमनिरुक्तिः ।	१२

* यजुः { यत् वायुः प्राणाः ऋषिः ।
जुः आकाशः वाक् मन्त्रः ।

मये

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

- २६—अग्नियमसोमानां पितृभिः सहयोगित्वम् ।
 २७—देवजनकानां पितृणां मृषिजनितत्वम् ।
 २८—अथ सप्तविधानां दिव्यपितृणां निरुक्तिप्रारम्भः ।
 २९—अथ ऋतुपितृणां निरुक्तिप्रारम्भः ।
 ३०—अथ प्रेतपितृणां निरुक्तिप्रारम्भः ।
 पार्वण्याः प्रेतपितरः ।
 ३१—प्रेतपितृणां विज्ञानम् ।
 ३२—गोत्रसन्तानः ।
 ३३—सपिण्डीकरणम् ।
 ३४—श्राद्धम् ।
 ३५—गायापिण्डदानम् ।

- १३
 १३
 १३
 १४
 १८
 २२
 २६
 ३०
 ३१
 ३१
 ३४

अथ पितृसमीक्षा

पितृनिरुक्तौ तावत्पितृदेवतानां निरुक्तिप्रारम्भः

ब्रह्मसुब्रह्मणोर्योगादात्मप्राणपशुभिस्त्रैधातव्यः प्रजापतिः ।

ब्रह्मसमीक्षाविज्ञानम् । निरुक्तं चानिरुक्तं चेति द्विविधं ब्रह्म । सर्वधर्मोपपन्नं निरुक्तम् । निर्धर्मकमनिरुक्तम् । तत्रेदमनिरुक्तमविज्ञेयमनिर्वचनीयं चेत्यतो विरम्यते । अथ निरुक्तं त्रिविधं—विश्वं विश्वात्मा विश्वातीतं च । सृष्टं रूपं विश्वम् । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदिदं सृष्टे प्रविष्टं रूपं विश्वात्मा । अथ यत्प्रविविक्तं रूपं तद्विश्वातीतम् । तत्रायं विश्वात्मेह विवक्ष्यते । सोऽयं विश्वात्मा द्विधाकृतो द्रष्टव्यः—त्रयीब्रह्म सुब्रह्म चेति । आनन्दविज्ञानधनमनोमयप्राणगर्भिता वाक् सर्वव्यापी अव्ययः पुरुषः । अव्ययवाचो विवर्तभूता ब्रह्मरूपाः प्रकृतिप्राणाः त्रयीब्रह्म । अव्ययवाचो विवर्तभूता विश्वरूपाः प्रकृत्यापः सुब्रह्म । एतयोश्च प्राणप्रपञ्चाप्यप्रपञ्चयोस्त्रयीब्रह्मसुब्रह्मणोरन्योन्यपरिमहत्तत्त्वणो भावः प्रजापतिः । आत्मा प्राणाः पशव इत्येवं त्रिधातुः स प्रजापतिः । उक्थत्वात्मा । अर्काः प्राणाः । अशितयः पशवः ।

अमृतसत्ययज्ञभेदात्मत्रैविध्यम्

अमृतं सत्यं यज्ञ इति त्रिसंस्थे ब्रह्मण्यात्मशब्दः । तत्र प्रकृतिराहित्यात्पुरुषकैवल्यलक्षणो विशुद्ध आत्मा तावदमृतम् । यदक्षरमव्ययाविनाभूतं तदमृतम् । अर्कप्राणविशिष्टत्वात्मा सत्यम् । पञ्चप्रकृतिब्रह्मणस्त्रयो रोदसीदेवाश्चेत्यर्काः प्राणाः । अर्कप्राणद्वैविध्यात्सत्यं द्विविधम्—ब्रह्मसत्यं देवसत्यं चेति । एकस्मिन् ब्रह्मण्यालम्बने त्रयो देवाः समवेताः प्रतितिष्ठन्ति स ओङ्कारोऽपरं ब्रह्म । ब्रह्मदेवशुक्रेषु कृतरूपमक्षरं परं ब्रह्म स ओङ्कारः । अथ पशुविशिष्टं सत्यं यज्ञः ।

मनोमयप्राणगर्भिणी वागेवैतदमृतं नामाक्षरं ब्रह्म ।

रसोऽमृतम् । न चान्तरेण मृत्युं तदमृतमुपपद्यते । मृत्युर्बलम् । मृत्युमयममृतं बलघनो रसो ब्रह्म । तत्रेदं बलं त्रिविधं भवति । या तावदियं ज्ञानशक्तिस्तद्वलं ज्योतिः । स प्रकाशः । न सा क्रिया न चावरणम् । या त्वियं क्रियाशक्तिस्तद्वलं कम्पनम् । स

क्षोभः । न तज्ज्योतिर्न चावरणम् । अथ येयमर्थशक्तिस्तद्बलमावरणम् । स्थानं हीदमवरुन्धे । यस्मिन्नवकाशे कश्चिदर्थो ध्रियते न तत्रान्योऽर्थः प्रवेशमर्हति । न स प्रकाशो न स क्षोभः । रसो ज्योतिर्वलघनो मनः । कम्पनवलघनः प्राणः । आवरणवलघनो वाक् । आनन्दविज्ञानघनमनोमयप्राणगर्भिता वाग् ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । “एकं वा इदं विबभूव सर्वम्”, सर्वं खल्विदं ब्रह्म । मनोमयं प्राणमयं वाङ्मयं चैतदक्षरं मनसा कामयते, प्राणेन तपस्तप्यते क्रतुमद्भवति, वाचा सर्वमर्थं सृजतीति सिद्धान्तः । यत्तु—

वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य वेदानां माता अमृतस्य नाभिः ।

सा नो जुषाणोपयज्ञमागादवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु ॥

तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति ॥ (१ । १६४ । ४२)

इति मन्त्रश्रुतावक्षरस्य वाङ्मात्रत्वमाह तद्वाच उल्लण्वत्वापेक्षं नतु मनःप्राणयोर्व्या-
वृत्त्यभिप्रायं तेन मनोमयप्राणगर्भिणी वागोवैतदक्षरमाख्यायते—इति बोध्यम् ।

अक्षरादेव त्रयीविद्यापूर्विका सर्वविधा सृष्टिः ।

एतदेवाक्षरं यथा यथा कामयते तथा तथा भवति । तदव्ययमालम्बनं भवति । तदेव चाद्धेन मृत्युघनभूतं सन्मर्त्यं भूत्वा त्रिपरिणमते विश्वरूपैर्विकुरुते । उक्तं च—
यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं तद्भूतयोनिं प्रवदन्ति धीराः । इति ।

अक्षरस्य पुरुषत्वनिरुक्तिः ।

तस्यैतद्विपरिणामिनः प्रथमजं रूपं ब्रह्म त्रयीविद्या ऋक्सामे यजुश्चेति । तेषु यजुस्तावदावरणबलं गृहीते न ऋक्सामे । अनावरणे हीमे ऋक्सामे आवरण-
धर्मिणो यजुषश्छन्दनाय प्रभवतः । ऋगुक्थं छन्दः । सामेदं पृष्ठं छन्दः । असीमं चेदमक्षरं यजुराभ्यामुक्थपृष्ठाभ्यां छन्दोभ्यां छन्दितं सत्परिच्छिन्नं भूत्वा पुरुषो भवति । पूर्वीयं परिच्छेदरेखा प्रकल्प्यते । तथा च—“परित्वाग्ने पुरं वय”-मिति मन्त्रव्याख्यायां ब्राह्मणश्रुत्याम्नायते—

“वर्म करोति परिवतीभिः । परीव हि पुरः । सा हैषा अग्निपुरी दीप्यमाना तिष्ठति । तिसृभिस्त्रिपुरमेवास्मा एतत्करोति । तस्मादुहैतत्पुरां परमां रूपं यत्त्रिपुरम् । स वै वर्षा-
यसा वर्षीयसा छन्दसा परां परां लेखां वरीयसीं करोति । तस्मात्पुरां परा परा वरीयसी लेखा भवति । लेखा हि पुरः ।” इति (शत० ६ । ३ । १ । २५)

आनश्चेदमनवच्छिन्नमसीमं तदक्षरं परिच्छेदरेखया क्लृप्तायां पुरि वसतीति पुरुषो नाम व्यपदिश्यते । तथा चोक्तम्—‘पुरि शेते पुरुष’ इति ।

ऋषिमन्त्रनाम्नोः प्राणवाचीर्यजुः शब्दः ।

सोऽयं यजुःपुरुषो यच्च जूश्चेति भावद्वयैकात्म्यं द्रष्टव्यम् । यद्वतिशीलो वायुः । जूः स्थितिशीलोऽन्य आकाशः वाय्वाकाशौ चाविनाभूतौ यजुर्ब्रह्म । तदुक्तम्—

तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च । यच्च जूश्च । तस्माद्यजुरेव एव यदेष ह्येति । (शत० १० । २ । ६)

एतौ प्राणाकाशौ नित्यमपृथग्भावेन श्रूयेते—“प्राणो ब्रह्म । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । यद्वायुं कं तदेव खम् । यदेव खं तदेव कमिति । प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः ।” इति (छान्० उ० ४ । १०)

तत्र वायुः प्राणः सोऽग्निः । आकाशो वाक्सोमः सः । तावेतावग्नीषोमौ ब्रह्म । ब्रह्माग्निरूपे चास्मिन् विश्वव्यापिनि प्राणे ऋषिशब्दः । ब्रह्मविधसोमरूपायां चास्यां विश्वव्यापिन्यां वाचि मन्त्रशब्दः । अस्यामेव च मन्त्ररूपायां वाचीदं विश्वमन्तर्निहितं प्रतितिष्ठतीति पश्यन्ति । तथा चाहुः—“वाचीमा विश्वामुवनान्यर्पिता” इति । यत्तु “ऋषिर्वेदमन्त्र” इत्येवमस्य विरजसः प्राणस्यापि मन्त्रत्वमाचक्षते तदुभयोरेतयोर्वाक् प्राणयोर्विनाभावात् सम्भवति ।

यजुर्ब्रह्मसम्बन्धिनामग्नीषोमीयाणां भावानां ब्रह्मसत्यत्वम् ।

मन्त्रे च ब्रह्मशब्दो यजुर्वाहुपपद्यते । उभाभ्यां चाभ्यामग्नीषोमाभ्यां सहयोगादुद्भूते भावे सत्यशब्दो निरुद्धः । तच्चैदं सत्यं द्विविधम्—ब्रह्मसत्यं देवसत्यं च । तत्रैतद्-ऋषिप्राणगर्भितमन्त्रवाग्विकारभूता यजुपाग्नीषोमीयाः सर्वे निगूढा भावा यजुषो ब्रह्मत्वाद् ब्रह्मसत्यमिति सिद्धम् ।

सुब्रह्मसम्बन्धिनामग्नीषोमीयाणां भावानां देवसत्यत्वम् ।

अथ भृग्वङ्गिरसौ सुब्रह्म । तौ चेत्तौ स्नेहतेजोलक्षणौ भवतः । नाभ्यां किञ्चिद्व्यतिरिच्यते । तथा ह्याह कौपीतकश्रुतौ—“द्वयं वा इदं सर्वं स्नेहश्चैव तेजश्च, तदुभयमहोरात्रान्यामाप्तम् ।” इति (१७ । ६) । तत्र स्नेहलक्षणोऽयं भृगुः सोमः । तेजोलक्षणोऽयमङ्गिरा अग्निः । तत्र च सोमविवर्तभूताः प्राणः पितरः । अङ्गिरसाग्निविवर्तभूताः प्राणा देवाः । उभये हीमे देवसत्यम् ।

ब्रह्मसत्यदेवसत्याब्धानां जीवशरीराणामृषिपितृदेवमयत्वम् ।

तत्र ब्रह्मरूपैर्ऋषिप्राणैरथ देवरूपैर्देवप्राणैः पितृप्राणैश्चायं जीवः कृतशरीरो जन्म गृह्णाति । तथा च श्रूयते—

“जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च” । इति ।

ब्राह्मण इत्युपलक्षणमरोगाणां जीवानाम् । जात्या ब्राह्मणानामेव सतां सर्वेषामुत्तरतो व्यवस्थिताधिकारिकर्मविशेषशक्तिसिद्धार्थमुपनयनादिसंस्कारविशेषवशाद्वर्णव्यवस्थानात् । तथा च स्मर्यते महाभारते—

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।

ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १ ॥ इति

ब्रह्मसत्यदेवसत्याब्धानां जीवानां ब्राह्मदैवभेदात् संस्कारद्वैविध्यम् ।

ब्रह्मसत्यदेवसत्यभेदाच्चैषां जीवानां द्विविध एव संस्कार इष्यते धर्माचार्यैः—
ब्राह्मो दैवश्चेति । अष्टौ गर्भसंस्कारा, अष्टावनुव्रतसंस्कारा, अष्टावात्मसंस्कारा-
श्चेति ब्राह्मः । तेनैषां ब्राह्मी तनूर्भवति । अथ सप्तपाकयज्ञाः, सप्तहविर्यज्ञाः, सप्तसोम-
यज्ञाश्चेत्येकविंशतिसंस्कारा दैवः । तेनैषां दैवी तनूर्भवति ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां
समानतां सायुज्यतां गच्छति । दैवेन तूत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां
सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति । इत्याहुः ।

तत्र अग्निः, वायुः, आदित्य इत्येते त्रयो देवाः । “अग्निः सर्वा देवताः । वायुः सर्वा
देवताः । इन्द्रः सर्वा देवताः जायमानो वै जायते सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः ।” इत्याहुः ।

तेषामेषां जीवविभागारम्भणा रसाः सहांसि नाम । तेषामनुप्रवेशक्रमो देवयज्ञेनो-
द्धरणीयस्तावदन्यत्र वैशद्येन व्याख्यातः । इह तु पितृणां सहसामनुप्रवेशक्रमः पितृ-
यज्ञेनोद्धरणीयो व्याख्यायते ।

लोकभेदात्त्रिधा भिन्नानां पितृणां प्रकृतिभेदात्पुनस्त्रैविध्यम् ।

पितरस्तावदिह लोकत्रयभेदात्त्रिविधा भवन्ति—परा, मध्यमा, अवराश्चेति ।
तदुक्तम्—

“उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यास” इति । ते चैते क्रमेण दिव्या
ऋतवः प्रेताश्चेति भाव्याः । एषां पुनरेकैके मूलप्रकृतिभेदात्त्रिविधास्त्रिविधा इष्यन्ते—

आग्नेयाः, याम्याः सौम्याश्चेति । अग्निः, यमः, सोमः—इत्येता हि तिस्रः पितृणां सहयोगिन्यो देवतास्ते भूयसा वैधर्म्यं जनयन्ति । तथा हि—तासान्तावदुत्पत्तिमाख्यास्यामः ।

ऋतसत्यभेदाभ्यां पितृसृष्ट्ब्रह्मणो द्वैरूप्यम् ।

प्राणः । आपः । वाक् । अन्नदः । अन्नम् । इति पञ्च ब्रह्माणि प्रकृतयः । तत्रैतत्—प्राणब्रह्म पितृसृष्टिमैच्छत् । अतप्यत । अश्राम्यत् । तस्यैतस्य तपस ऋतं च सत्यं चाध्यजायेताम् । अहृदयमशरीरमृतम् । सहृदयं सशरीरं सत्यम् । तत्रेदमृतं ब्रह्मगति-प्रकृतिकं स्वतोऽप्रक्षितमन्यतः प्रतिष्ठाप्मानोति । अथ सत्यं स्थितिप्रकृतिकं ब्रह्मेति कृत्वा प्रतिष्ठास्वभावमन्यतः सञ्चारं लभते । समन्वयात्तु तयोर्ब्रह्मणोः प्रत्यर्थमेते स्थितिगती सम्भवतः । तत्तद्वैशेष्यापेक्षयैव चैषामशेषाणां प्रतिष्ठितत्वाऽप्रतिष्ठितत्वव्यपदेशा भिद्यन्ते । न सा स्थितिरस्ति यत्र गतिर्नास्ति । न च सा गतिरस्ति यत्र स्थितिर्नास्ति । प्रतिष्ठितानामप्यवयवा नित्यमविरामं विस्त्रसन्ते । उत्सन्नपूर्वाशेषावयवोऽप्येष यथापूर्वं प्रतिष्ठितप्रज्ञेवोपलभ्यते । यथेदं शतं वर्षाणि शरीरम् । अथैवं ये स्थितस्य गच्छन्तोऽवयवाः, ये वा सर्वथा शरीरावयवैरुत्क्रान्तास्तेषामप्रतिष्ठितानामपीतश्चेतश्चावश्यं क्वचित् प्रतिष्ठाऽनुभूयते । यदस्ति तदुत्सादेऽपि नैकान्ततस्तत्रास्तीति सम्भवति । देशकाल-रूपभेदैस्तस्य स्थितेर्विज्ञायमानत्वात् ।

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ।”

इति स्मरणात् ।

ऋतसत्यमयस्य त्वेकस्यैवाक्षरस्य वृत्तिभेदेन

त्रैविध्यात्त्रयक्षरहृदयत्वम् ।

अस्ति हि सत्ता विधृतिधृतिरित्येवं त्रिविधाः प्रतिष्ठा इष्यन्ते । आत्मप्रतिष्ठा सत्ता । समवायसम्बन्धेन द्रव्यगुणकर्मणामन्यत्र प्रतिष्ठा विधृतिः । संयोगसम्बन्धेन द्रव्ये द्रव्यान्तरप्रतिष्ठा धृतिः । तथा चेह यन्निबन्धनमस्तीति बुद्धिः प्रत्यर्थमुपपद्यते तदिदं प्रतिष्ठा ब्रह्म । यदस्ति तत्सत्यम् । तच्चावश्यमृतसमन्वयाद्वृत्तित्रयेण युज्यते हरति यति यच्छतीति । अन्यतः किञ्चित्सत्यमृतं वाऽऽत्मन्याहरति । प्रतिक्षणं स्वाङ्गानामवदानं करोति । स्वात्मनि चाहितान्यङ्गानि नियमयति नियत्या विधारयति । आहरणावच्छिन्नं ब्रह्म हरिः । सोऽन्तर्दिशति अन्तर्ग्याप्रोति इति विष्णुर्नाम । निर्हरणावच्छिन्नं ब्रह्म हरिः । स इत्ये उदीपयतीति इन्द्रो नाम । अथ यः प्रतितिष्ठन्

प्रतिष्ठापयति स विभर्ति धात्यतीति भरणान्द्रमा भूत्वा पारोक्ष्याद्ब्रह्मा नाम । स्थिति-
स्वभावो ब्रह्मा । गतिस्वभावौ त्विन्द्राविष्णू । उद्देपणमिन्द्रः । अवक्षेपणं विष्णुः ।
एक एवान्तरो वृत्तिभेदात्त्रिविधो व्यवतिष्ठते । हरति गति यच्छतीति अग्रहरेऽस्मिन्
प्रतिष्ठा ब्रह्मणि व्यन्तरो हृदयशब्दः ।

ऋतवशात्सत्येनाभिप्रधिनामकभावद्वयोपपत्तिः ।

ऋतान्यन्नम् । सत्यमन्नादम् । हृदयभृतानां नाभिः । नाभिं परितः खल्वेपामृतानां
नद्धभावेन प्रतिष्ठानात् । तच्चेदभृतं यावता प्रदेशेनास्मिन् सत्ये प्रधीयते सा बहिः सीमा
प्रधिः तं प्रधिमिदं हृदयं स्पृशतीति प्रधौ पृष्ठशब्दः । हृदयं वा सर्वतः पृत्वा तिष्ठतीति पृष्ठं
प्रधिः । सत्यस्य हीदं रूपं यदिदं हृदयं नाभिः । ऋतस्य तु सत्यपरमेष्ठिनो यद्रूपं
तत्पृष्ठं प्रधिः । सर्वं हीदं सत्यमृतेन गर्भितत्वात्स्वरूपं धत्ते । सत्येन हीदभृतं गर्भितं
ध्रियते । सर्वं च सत्यमृतेन बहिर्धा परिश्रितं भवति । तथा चान्तायते— “ऋतं सत्ये-
ऽधायि । सत्यमृतेऽधायि । ऋतं च सत्यं च मेऽभूतामिति” ऋतं वा पूर्वं परचासत्य-
मथवा सत्यं पूर्वं पश्चादृतमित्यचिन्त्यम् । सहैव तु ऋतं च सत्यं चाभीष्टात्तत्पसो
ऽध्यजायतेति सिद्धान्तः ।

ऋतसत्यरूपयोः सोमाग्न्योरन्तरवैशेष्याद्वैलक्षण्यम् ।

यत्तावदग्रे सत्यमजायत सोऽग्निः । यदृतं तत्सत्यस्वरूपावताराय सूर्यतः तस्मात्
सोमः । ब्रह्मेन्द्रयोर्मिन्नभावयोः सहयोगेनैकभाव्यमयमग्निर्नाम ब्रह्मा । एवं ब्रह्मवि-
ष्णोरैकभाव्यं स सोमो नाम ब्रह्मा । बहिर्गतिगर्भिता प्रतिष्ठा विकासः । तद्-
वृत्तिर्ब्रह्माऽयमग्निर्हृदयारब्धः प्रष्टावसानो बहिर्मुखः । अथान्तर्गतिगर्भिता प्रतिष्ठा
सङ्कोचः । तद्वृत्तिर्ब्रह्मायं सोमः प्रष्टारब्धो हृदयावसानोऽन्तर्मुखः । स्थितिगतिस्वभावौ
हीमौ ब्रह्माणौ । आकुञ्चनं सोमः । प्रसारणमग्निः ।

अग्निरूपत्रैविध्यम् ।

सोऽयं प्रसरणस्वभावोऽग्निरनारतं हृदयाद्बहिर्बहिर्हृत्चीयते । तस्मिंश्चयने सवनत्रै-
विध्यादग्नेस्त्रैभाव्यं निष्पद्यते—अग्निः, वायुः, आदित्य इति । विकासतः प्राग्रूप-
मग्निः । प्रथमो विकासो वायुः । पुनर्विकासो नितान्तविरलावयव आदित्यः । सूक्ष्मोत्तरौ
हीमे त्रयो भावाः । त्रयोऽप्यमी ऋषयः प्राणा अङ्गिरसो नाम ज्ञायन्ते । अङ्गिनोऽर्क-
प्रजापतेर्हृदयस्य रसनेन स्रंसनेनैतद्रूपत्रयपरिनिष्पत्तेः ।

सोमरूपत्रैविध्यम् ।

अथाकुर्वन्स्वभावोऽयं सोमोऽनुक्षणं पृष्ठादन्तरतश्चीयते । तत्र सवनत्रैविध्यात् सोमत्रैभाव्यं भवति—सोमो, वायुः, आप इति । सङ्कोचतः प्राप्रूपं नितान्त-
विरलावयवं सोमः । प्रथमः सङ्कोचो वायुः । पुनः संकोच आपः । स्थूलोत्तरा हीमे त्रयो
भावाः । तेऽमी भृगवो नामर्षयः प्राणाः संज्ञायन्ते । परं परं भरिष्यन्तो गच्छन्तीति
व्युत्पत्तेः । तथा चेदं षाट्कौशिकं पृथ्वीरूपं भवति । अग्निः, वायुः, आदित्य इति
नाभ्यारब्धाः मध्यवसानास्त्रयः कोशाः ।

अग्नीषोमाभ्यां सयुग्भ्यां सृष्टिविशेषसिद्धं रूपं यमः

अग्निरद्भिः सयुक्समहन्यत । सा पृथ्वी । वायुर्वायुनाऽयुज्यत । त रिचम् ।
आदित्यः सोमेन ज्योतिरभवत् । सा द्यौः । सोम एवाग्नौ हूयमानः प्रज्वालतः पृथ्वी-
पिण्डनाभाग्निर्भवति । अग्निरेव स्वप्रसरणातिशयात्पशुभूतः प्रधौ सोमो भवति । अथ
यत्रैतयोर्ग्निसोमयोः समवल्लयोर्योगादुभयोः सङ्कोचविकासक्रिययोर्यमनं भवति । सोम-
सङ्कोचगतिरग्निना तथाग्निविकासगतिः सोमेनोपरस्यते स विष्टम्भभावो यमः । अग्नि-
र्यमः । अग्निर्द्विविधः—सोमानुबन्धी, सोमप्रतिबन्धी च । आद्यो यज्ञस्तस्याग्निशब्देनैव
व्यपदेशः । द्वितीयस्त्वाङ्गिरसो वायुस्तस्य यमशब्देन । स मध्यवर्ती यमोऽयमन्तरत-
स्तिष्ठन् दक्षिणतोऽग्निं यमयति उत्तरतस्तु सोमं यमयति । नाभिस्थोऽयमधस्तादग्निरूर्ध्वं
सर्वतः प्रसरन्सोमस्थानं प्रधिसागत्य सोमो भवति । एवमयं प्रविश्यः सोमः सर्वतोऽ-
धस्तादग्निपतन्नाग्निस्थानं नाभिसागत्याग्निः सम्पद्यते ।

अग्निरयमसोमानां पितृदेवत्वम् ।

तेऽमी त्रयोऽग्निरयमसोमा देवपितरो भवन्ति । “त्वमग्ने अङ्गिराः प्रथम ऋषिः” इति
श्रुत्या सर्वेषां देवानाभागेनामङ्गिरस एवोत्पन्नत्वात् । तत्राग्निरङ्गिरसस्तेजनकर्मत्वात्
तेजांसि । सोमो भृगवः स्नेहनकर्मणो रसाः । अथ न तेजो न स्नेहः स यमः । तेऽमी
त्रयः पितरः ।

“अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः ।

एभिर्यमः संरराणो हवींष्युशनुशन्निः प्रतिकाममन्तु ॥”

इत्यादि श्रुतिभ्यस्तथाऽवगमात् । यमा मध्यमाः पितरः । भृगवस्तु परे पितरः—
उपरिष्ठात्सतामधश्चारित्वात् । आतश्च श्रयते—

“उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।” इति ।

यास्यस्यैकविध्या दाग्नेयसौम्ययोस्तु त्रैविध्यात्पितृणां साप्तविध्यम् ।

अथ मध्यमोऽयमेको यमस्त्रिभिर्ऽङ्गिरोभिस्तेजनैस्त्रिभिर्भृगुभिः स्नेहनैः सप्तसंस्थो भवति । यावदिमे पार्थिवा भावा, यावदान्तरीक्ष्या, यावद्वा दिव्याः सर्वेऽप्यसौ सप्तसंस्थैः पितृभिः कृतशरीरत्वादेकैके सप्तसंस्थाः प्रजायन्ते ।

अग्नीषोमयोः पितृदेवयोर्जाबालोक्ता स्वरूपनिरुक्तिः ।

इत्थं पितृस्वरूपास्मकत्वेनाग्नियमसोमानां त्रैविध्ये प्रतिपद्यमानेऽपि यमस्याङ्गिरो- विशेषतया द्वावेवाग्निसोमौ प्रधानतः प्रतिपत्तव्यौ । दक्षिणोऽयं यमोऽग्निः । उत्तरः सोमः । अपि चायमथस्तादग्निरूर्ध्वदिशं गच्छति । उपरिष्ठात्त्वेप सोमोऽजस्रमधोदिशं गच्छति । तथा च बृहज्जाबालोपनिषद्भवति—

अग्नीषोमात्मकं विश्वम्—

अग्निराख्यायते रौद्री घोरा या तैजसी तनूः ।

शक्तिः सोमोऽमृतमयो रसशक्तिकरी तनूः ॥ १ ॥

अमृतं यत्प्रतिष्ठा सा तेजो विद्या कला स्वयम् ।

स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसी ॥ २ ॥

द्विविधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका ।

तथैव रसशक्तिश्च सोमात्मा च जलात्मिका ॥ ३ ॥

वैद्युतादिमयं तेजो मधुरादिमयो रसः ।

तेजो रसविभेदैस्तु वृत्तमेतच्चराचरम् ॥ ४ ॥

अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते ।

अत एव हविः क्लृप्तमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वशक्तिमयः सोमः अधःशक्तिमयोऽनलः ।

ताभ्यां सम्पुटितं तस्मान्छश्चद्विष्वमिदं जगत् ॥ ६ ॥

अग्नेरूर्ध्वं भवत्येषा यावत्सौम्यं परामृतम् ।

यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ॥ ७ ॥

अत एव हि कालाग्नेरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगा ।

सोमस्यादहनञ्चोर्ध्वस्याधस्तात्पतनं भवेत् ॥ ८ ॥

आधारशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः ।

तथैव निम्नगः सोमः शिवशक्तिपदास्पदः ॥ ९ ॥

शिवस्योर्ध्वमयीशक्तिरधःशक्तिमयः शिवः ।

तदित्थं शिवशक्तिभ्यां नाव्याप्तमिह किञ्चन ॥ १० ॥

(इति जाबालोपनिषदि द्वितीयं ब्राह्मणम्)

वसुरुद्रादित्यभेदादर्काग्नित्रैविध्ये वसुभेदाः ।

तत्राग्निर्वायुरादित्य इत्येकौ नामाग्निस्त्रिविधो व्याख्यातः तेष्वग्निभेदेषु पृथ्वी-
लोकायतना अग्निविशेषास्तावदष्टौ वसवो नाम देवा द्रष्टव्याः ।

“ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥”

(इति पौराणिकाः)

“अग्निश्च पृथ्वी च । वायुश्चान्तरिक्षं च । आदित्यश्च द्यौश्च । चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि
च । एते वसवः । एतेषु हीदं वसु सर्वं हितम्” इति श्रुतिः । (शत० बृ० उ० ३ । ६ । ३)
पृथ्वी, अन्तरिक्षं, द्यौः, नक्षत्राणि—इति प्राणोपहितानि वाचोरूपाणि । अग्निः, वायुः,
आदित्यः, चन्द्रमाः—इति वाग्विधरणानि प्राणरूपाणि । चतुर्विधं खं वाग्रपम्,
चतुर्विधं कं प्राणरूपम्—इत्यष्टौ सोमाश्रिताग्निरूपा वसवः ।

रुद्रभेदाः ।

अथायमग्निरवस्थाभेदात्पञ्चधा भवति—रुद्रः, वरुणः, इन्द्रः, मित्रः ब्रह्मा चेति—
इति वाजिश्रुताग्निहोत्रे अन्यपस्थाने श्रूयते । तत्रायमग्निर्वायुमयो रुद्रः । आपोमयो
वरुणः, तेजोमय इन्द्रः, सोममयो मित्रः, प्राणमयो ब्रह्मा—इति भाव्यम् । एषु चैते रुद्रा
नाम देवा वायुमयाग्नित्वादन्तरिक्षलोकायतना भवन्ति । ते चैते जन्मना च कर्मणा च
विशेषिताः सन्तः, एकादशविधा उपपद्यन्ते । अपि चैते इन्द्रसोमाग्नीनामक्षराणामैक-
भाव्येन कृतरूपा आविर्भूय दृष्टिमायान्तीति कृत्वा—सूर्यचन्द्राग्निनेत्रतया त्रिनेत्रा
उच्यन्ते । अथ रोदस्यां नामैतस्यां त्रिलोक्यां कठिनद्रव्याणि द्रवीकुर्वाणाः परितः पशून्-
भिरक्षन्ति । नीललोहिता अपि ते शोचिकेशतया शुचिवर्णा उच्यन्ते । अप्येते
वायवश्चतुःकर्माणः सन्तीति चतुर्हस्ता इष्यन्ते । दुष्टान् विनाशयन्तीति शूलहस्ताः परशु-
हस्ता वा । आर्तानां सर्वविधा आर्ताः संहृत्य रक्षन्तीत्यभयहस्ताः । स्वस्थानामभ्युदयं
कुर्वन्तीति वरहस्ताः । इतोऽतिरिक्ता अपि जगतोऽप्रत्यक्षाः सूक्ष्मा विज्ञातुमशक्या
मृत्या जानाभावाः क्रियन्ते इति मृगहस्ताः । इति भाव्यम् । अथ अनन्ता हीमे पञ्चवक्त्रा
भवन्ति—अधियज्ञमुखाः, अधिभूतमुखाः, अध्यात्ममुखाः, अधिदैवतमुखाः, अध्यन्तरीक्ष-
मुखा इति भेदात् । ते यथा—

१ कृशानुः (आ)	१ पृथ्वीमूर्तिः (शिवः)	१ श्रोत्रम्	श्रोत्रम्	विरूपाक्षः	प्रभ्राजमानः
१ प्रवाहणः (धि०)	२ जलमूर्तिः (शिवः)	२ श्रोत्रम्	त्वक्	रैवतः	व्यवदातः
२ दुवस्वान् (धि०)	३ तेजोमूर्तिः (शिवः)	३ चक्षुः	चक्षुः	हरः	वासुकिः
३ बम्मरिः (धि०)	४ वायुमूर्तिः (शिवः)	४ चक्षुः	जिह्वा	बहुरूपः	वैद्युतः
४ कविः (धि०)	५ आकाशमूर्तिः (शिवः)	५ प्राणः	प्राणम्	ज्यम्भकः	रजतः
५ विश्ववेदाः (धि०)	१ सूर्यमूर्तिः (शिवः)	६ प्राणः	वाक्	भूतेशः	परुषः
६ हन्यवाहनः (धि०)	२ चन्द्रमूर्तिः (शिवः)	७ वाक्	पाणिः	जयन्तः	श्यामः
७ प्रचेताः (धि०)	३ विद्युन्मूर्तिः (शिवः)	१ उपस्थम्	पादः	पिनाकी	कपिलः
८ मार्जालीयः (धि०)	१ पवमानः (घोरा)	२ पायुः	उपस्थम्	अपराजितः	अतिलोहितः
१ अजएकपात् (नूंगा०)	२ पावकः (घो०)	३ नाभिः	पायुः	अजएकपात्	ऊर्ध्वः
२ अहिर्बुध्न्यः (पुंगा०)	३ शुचिः (घो०)	१ आत्मा	आत्मा	अहिर्बुध्न्यः	अवपतनः
इत्यधिपशुमुखाः	इत्यधिभूतमुखाः	इत्यध्यात्म-	इति वाध्या-	इत्यधिदैव-	इत्यध्यन्तरिक्ष-
१ ॥११॥	२ ॥११॥	३ मुखाः	३ त्समुखाः	४ मुखाः	५ मुखाः

आदित्यभेदाः ।

अथादित्यभेदा द्वादशादित्याः—

“इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ।

अंशुर्विवस्वोऽरुवष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥”

(इति पौराणिकाः)

“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना थन्ति तस्मादादित्याः ।” इति श्रुतिः (बृ० उ० । ३ अ० । ६ ब्रा० । ५ कं०)

“अदितिर्घौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥”

इत्यदितिः श्रूयते । अदितिपरिगृहीता द्वादशविधाः प्राणा आदित्याः ॥

विवस्वदादित्यप्रजनितेषु मनुयममृत्युषु मनुनिरुक्तिः ।

एष्ववादित्येषु योऽयं विवस्वानामैकः तद्विकारादुत्पद्यमानास्त्रिविधाः प्राणाः प्रजायन्ते—मनुः यमः मृत्युश्चेति । आयुष्कृत आत्मारम्भका दशप्राणा विराजो नाम

यतः प्रवर्तन्ते स हृद्ग्रन्थिरूपेण हृदये प्राणापानव्यापारोपाश्रयभूतव्यानवायुसंयमनः प्राणविशेषो मनुः । मनुप्राणेन हृदि ग्रन्थितो व्यानवायुरुपांशुसवनो भूत्वा उपांश्वन्तर्ग्रामग्रहाभ्यां प्राणापानौ गृह्णन् वैश्वानरमग्निं जनयति तेनात्मनैष पुरुषो जीवति । परपुरुषमनोग्राहित्वाच्चैष मनुर्नाम । उक्तं च—

“प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं तं विद्यात्पुरुषं परम् ॥ १ ॥

एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम्” ॥ २ ॥ इति ।

भृग्वङ्गिरसौ, अत्रिमरीची, पुलस्त्यपुलहौ, क्रतुदक्षौ, वसिष्ठविश्वामित्रौ—इत्येवं भृगवादिदशविधप्राणजनक्रोऽयं मनुर्हैरण्यगर्भो द्रष्टव्यः । हिरण्यगर्भप्राणस्य ज्योतिर्गौरायु-
रित्येवं त्रैविध्यादायुःकोशस्यैव चाध्यात्मिकस्य मनुशब्देनाभिनयान् ॥

अण्डजाः पिण्डजाः, ऊष्मजाः, उद्भिज्जाः—इत्येवं चतुर्विधा मनवः । चत्वारो मनवस्तथा—इति गीतास्मरणात् । चतुर्णामप्येषामविशेषेण मनुजत्वेऽपि पिण्डज-
विशेषेष्वेवायं मनुष्यशब्दव्यपदेशो मनोरत्र वैशेष्यप्रतिपत्त्यर्थः । मनसि हि तत्र धियः
समवायो वैशेष्यम् । अत एव च—

“पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियाः ।

पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदाः पुनातु माम्” ॥ १ ॥

इति मन्त्रे “पुनन्तु मनवो धिया” इति आथर्वणिकशाखान्तरपाठः समानार्थो भवति ।

यमनिरुक्तिः ।

विवस्वत्प्राणगर्भप्रविष्टो विश्वामित्राख्यो बृहतीन्द्रप्राणः समवायेनायं मनुप्राणः सम्पद्यते । अग्निस्तु तत्प्रविष्टो यमः । एवं मृत्युर्वरुणस्तत्प्रविष्टो मृत्युर्नाम जायते । इन्द्राग्निवरुणानां भिन्नत्वेऽप्येतेषु विवस्वत्प्राणस्याविशेषात्त्रयोऽप्येते वैवस्वता उच्यन्ते—तत्र यमस्य वैवस्वतत्वं श्रूयते यथा—

“यन्मे यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरगाः” । (ताण्ड्य० १ । ५ । १८) इति ॥

मनुरयं जीवनयात्राप्रवाहप्रवर्तकः । यमोऽयं जीवनयात्राप्रवाहस्तम्भनः । मृत्युरयं व्यानवायुग्रन्थिप्रसोचनः । एष खलु जीवनप्रदं व्यानवायुमस्य हृदयात्प्रत्युत्थाप्य प्राणा-
पानव्यापारं शरीरात्प्रवृद्धं । शरीरप्राणयोर्वियोगे मृत्युशब्दः ॥ अथवा सर्व एवैते
यमा एव—

“अपेत वीत वि च सर्पतातो येऽत्रस्थ पुराणा ये च नूतनाः ।
अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्निमं पितरो लोकमस्मै ॥”

(य० सं० १२ । ४५)

“क्षत्रं वै यमो विशः पितरः । क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ।”
(शत० ७ । १ । १ । ४)

इति श्रुतेरवसानप्रदायिनो यमत्वात्त्रयाणामप्येषां स्थानभेदेनावसानहेतुत्वात् ।
अत एव चायं चतुर्दशविधो यमः स्मर्यते ।

धर्मराजो यमो मृत्युः सर्वभूतक्षयोऽन्तकः ।

कालो वैवस्वतो ब्रध्नः परमेष्ठी वृकोदरः ॥ १ ॥

नील औदुम्बरश्चित्रश्चित्रगुप्त इमे यमाः ।

अग्नौ सोमं हूयमानं ते नियच्छन्ति वायवः ॥ २ ॥ इति ।

अत्र वैवस्वतशब्दो मनुवचनः । अप्यन्येषां वैवस्वतत्वे मनुपरः स शब्दो विशेषा-
द्वर्यः । मृत्युश्चायं यमविशेषतया यमेष्वेवान्तर्भूतः । तदित्थमग्निनयमस्रोमेषु पितृभेदेषु
यमो व्याख्यातः ॥

सोमनिरुक्तिः ।

अथ सोमो वायुराप इति त्रिविधः सोम इत्युक्तम् । तत्रायं सोमस्तावदशविधः ।
एषु वृत्रोऽयमसुरः सोमश्चतुर्धा—ध्रुवो धर्त्रो धरुणो धर्म इति भेदात् । अश्मादिषु
निविष्टावयवेषु कठिनद्रव्येषु घनताहेतुर्ध्रुवः । जलादिषु तरलद्रव्येषु घनताहेतुर्धर्त्रः ।
वाय्वादिषु विरलावयवद्रव्येषु घनताहेतुर्धरुणः । अथ लेपगुणादिषु पराश्रितधर्मेषु
घनताहेतुर्धर्मः । अपि चान्नसोमः पञ्चधा—राजा, वाजो, ग्रहः, पशुर्विवरिति । राज्ञा
राजसूयः क्रियते । वाजेन वाजपेयः । ग्रहाश्चत्वारिंशत् । “षट्त्रिंशांश्च चतुरः कल्पयन्त”
इत्यादिमन्त्रवर्णान्नानात् । तैः सवयागः क्रियते । पशुभिः पशुयागः । हविषा त्विष्टि-
यागः । एवमन्येऽन्ये सोमप्रभेदा द्रष्टव्याः ।

अथाग्नेयो वायुः क्षोभणो रुद्र उक्तः । तद्विपर्ययेणायं सौम्यो वायुः संशमनः
शिवो नाम । सर्व एवेह क्षोभाः शिववायुयोगात्संशाम्यन्ति ।

अथ सोमजनिता आपश्चतुर्विधा इष्यन्ते—अम्भः, मरीचिः, मरः, श्रद्धा इति भेदात् ।
तृतीयस्यां दिवि पारमेष्ठये वायुसमुद्रे अम्भो नामापोऽतिलघुभाराः प्रचरन्ति । द्वितीयस्यां
दिवि सौरसंवत्सरमण्डले मरीचिर्नामापः प्रचरन्ति । अथ एतस्यां पृथिव्यां पृथ्वी-
स्वरूपसञ्जनना आपो मरः । चान्द्रमस्य आपः श्रद्धा । ता आन्तरीक्ष्याः ।

“या दिव्या आपः पयसा सम्भूयुर्वा आन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्याः ।
 हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शिवाः शं स्योनाः सुहवा भवन्तु ॥”
 तत्रैताः पार्थिव्य आपः सप्तदशविधा राजसूये व्याख्याताः ।

अग्नियमसोमानां पितृभिः सहयोगित्वम् ।

तद्विद्यं त्रिविधोऽग्निः, त्रिविधो यमः, त्रिविधः सोमः—इत्येते त्रेधा विभक्तस्त्रयो
 भावाः पितर उच्यन्ते । उत्पत्तिस्थितिसंहाराणामेतत्त्रयाधीनत्वात् । दैवतानि च भूतानि
 च सर्वा अप्येताः प्रजा एभ्य एवाग्नियमसोमेभ्यः प्रजायन्ते जीवन्ति म्रियन्ते वा ।
 सोमेन जायन्ते, अग्निना जीवन्ति, यमेन म्रियन्ते—इति स्थितिः । तत्राग्नेयाः पितरो
 दक्षिणाकाशस्था उत्तरामनुधावन्ति । तेऽमी अङ्गिरसोऽवराः पितरः । याम्यास्तु
 पितरो मध्याकाशस्था अनवरतमधस्तादवपतन्ति । ते मध्यमा अङ्गिरसः । अथ सौम्याः
 पितर उत्तराकाशस्था दक्षिणामुपधावन्ति । तेऽमी भृगवः पराः पितरः । त एते नित्याः
 प्रकृतिभूतान्यः पितरो व्याख्याताः ।

देवजनकानां पितृणामृषिजनितत्वम् ।

ऋषयो हीमे त्रयः पितृणां वक्ष्यमाणानां मूलप्रकृतित्वात्पितृणां पितरो भवन्ति ।
 अङ्गिरसो वसिष्ठा भृगवश्चेति । उपलक्षणं ह्येतत् । सर्वविधेभ्यस्त्वृषिभ्यः प्राणैभ्यः
 प्रजातानां प्राणानां पितृशब्देन व्यपदेशस्येष्टत्वात् । तदुक्तं मनुना—

“मनोहैरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।

तेषामृषीणामाद्यानां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १ ॥

ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।

देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्थावनुपूर्वशः ॥ २ ॥”

इत्यमी पितृणां पितरः प्रदर्शिताः ॥

अथ सप्तविधानां दिव्यपितृणां निरुक्तिप्रारम्भः ।

अथातः पितृन् वक्ष्यामः । स्थानप्रकृतिभेदात्पितरस्त्रेधा व्याख्यातव्याः । दिव्यपितरः,
 ऋतुपितरः प्रेतपितरश्चेति । प्रत्येकमेतेष्वग्नियमसोमा अन्वाभक्ता द्रष्टव्याः ।

त्रिविधा हि दिव्यपितरो भवन्ति । अन्नविधाः, अन्नादविधाः अनुभयविधाश्चेति । अग्निष्वात्ताः, बर्हिषदः, सोमसदः—इत्येते त्रयः सौम्या अन्नविधाः । अग्निषु ये भवन्त्यात्ता येऽग्निषु गृह्यन्ते तेऽग्निष्वात्ताः ॥ १ ॥

अथ शुष्का आपो बर्हीषि । ओषधिवनस्पतयो हि बर्हीषि भवन्ति । बर्हिषु शुष्क-द्रव्येषु सीदन्ति भुक्तास्तिष्ठन्ति ते बर्हिषदः । पृषोदरादित्वाद्विसर्गलोपः ॥ २ ॥

अथ ये पुनराद्रद्रव्येषूदकादिषु सीदन्ति भुक्तास्तिष्ठन्ति ते सोमसदः ॥ ३ ॥

सौम्या एवैते पितरो नूनमानेययाम्यसौम्येषु द्रव्येष्वन्तर्निहिता लभ्यन्ते ॥

अथातोऽन्नादविधास्त्रय आग्नेयाः—हविर्भुजः, आज्यपाः, सोमपाः—इति । देव-भोग्यमन्नं हविः । तेजोरस आज्यम् । सोमरसः सोमः । द्रवद्रव्याशने पानशब्दः । अद्रवे तु भुजिशब्दः । हविर्भुज एव हविष्मन्तः सोमपाः सोमवन्तः । अथ येऽनुभयविधास्ते सुकालाः, सुकालिनः सुस्वधा वा संज्ञायन्ते । तदित्थं त्रिविधाः सप्तविधा चैते दिव्यपितरो भवन्ति । ऋषिभेदात् त्वेषां पितृणां मेते धर्मा विभिद्यन्ते ॥

अग्निष्वात्ता भृगवः । १ । बर्हिषदोऽङ्गिरसः । २ । सोमसदोऽत्रयः । ३ । हविर्भुजो-ऽङ्गिरसः पौलहा वा । ४ । आज्यपाः पौलस्त्याः कर्द्मा वा । ५ । सोमपाः काव्या वैराजा वा । ६ । सुकालिनो वासिष्ठाः । ७ ।

तेषामेषां दिव्यपितृणां देवलोके लोका भिद्यन्ते—

१—अग्निष्वात्ताः—वैभ्राजा विभ्राजमाना वा । दक्षिणाः । अमूर्ताः । मध्यमाः ।

२—बर्हिषदः—सोमपथाः सोमपदा वा । मध्यमाः । अमूर्ताः । मध्यमाः ।

३—सोमसदः—सनातनाः संतानका वा । उत्तराः । अमूर्ताः । मध्यमाः ।

४—हविर्भुजः—मारीचाः । ऐन्द्राणां क्षत्रियाणां पितरः । मूर्तिमन्तः पराः ।

५—आज्यपाः—तेजस्विनः । वैश्वदेव्यावतां वैश्यानां पितरो मूर्तिमन्तः पराः ।

६—सोमपाः—ज्योतिर्भासाः । आग्नेयानां ब्राह्मणानां पितरो मूर्तिमन्तः । पराः ।

७—सुकालिनः—मानसाः । पौष्णानां शूद्राणां पितरो मूर्तिमन्तः । अवराः ।

इत्थं त्रिप्रकृतिकाः सप्तैते दिव्य पितरो व्याख्याताः ।

अथ ऋतुपितृणां निरुक्तिप्रारम्भः ।

अथ ऋतुपितरो दर्श्यन्ते । योऽग्निः प्रभवात्प्रवृत्तो वायुसात्सञ्चरति तद्वत् । तारतम्येन सोमान्वयात्संविभक्तशरीरेऽस्मिन् ऋतागनावृतुशब्दः । ऋताग्नय एवैते सोम-संविभक्तकाया ऋतवः । ऋताग्नयो दशधा गायत्राग्निः । धिष्ण्याग्नयोऽष्टौ । सावित्राग्नि-

श्चेति । तद्विशेषकः सोमस्त्रिंशद्विधः—दिक्सोमः । ब्रह्मणस्पतिः । चन्द्रमा । गन्धर्वाः सप्तविंशतिरिति । उभयेषामेषामावपनं वायुः । तत्रास्य गायत्राग्नेर्दिक्सोमस्य च तार-
तम्यं नास्ति । सर्वदा सर्वत्र साम्येन पर्याप्तत्वात् । धिष्ण्याग्नीनां तु विभिन्नगत्या संचा-
रिणां प्रतिसंवत्सरमन्यान्यरूपेणोपल्लवात्प्रतिक्षणं वैषम्येन संयोगां भवन्ति ।
सावित्राग्नेर्दिवोपचयो नक्तं चापचय इति तारतम्यम् ॥ १ ॥

अथ सोमस्यापि ब्रह्मणस्पतेः सूर्यादुपरिष्ठात्सतो दक्षिणगोलस्थसूर्योपलक्षिते
संवत्सरार्धे पृथिव्याः सूर्यादुपरिस्थतया सान्निध्यातिशयादाधिक्येन संस्रवः । ततोऽन्य-
स्मिंस्तु संवत्सरार्धे विप्रकर्षादल्पाल्पमिति तारतम्यम् ॥ २ ॥

अथ गन्धर्वास्तु नक्षत्रभेदाद्भिद्यन्ते । आतश्च नक्षत्राङ्कितेषु मासेषु तत्तन्नक्षत्र-
सान्निध्यातिशयाद्विशिष्य योगो भवतीति प्रतिमासमावापोद्वापाभ्यां तारतम्यम् ॥ ३ ॥

चन्द्रमसा तु प्रतिपक्षमुपचयापचयाभ्यां तारतम्यम् ॥ ४ ॥

एवमेषामग्निसोमान्वयतारतम्यानां तारतम्यात्प्रतिक्षणमृतवो भिद्यन्ते । सर्वर्तुषु
सर्वर्तुरूपाणामनुप्रवेशस्य विज्ञायमानत्वात् । तथा चाम्नायते—

“ऋतवो वा असृज्यन्त ते सृष्टा नानैवासन् । तेऽब्रुवन् । न वा इत्थं सन्तः शक्यामः
प्रजनयितुम् । रूपैः समायामेति । त एकैकमृतुं, रूपैः समायन् । तस्मादेकैकस्मिन् ऋतौ
सर्वेषामृतूनां रूपम् ।”

(शत० ८ । ४ । २ । ४)

अनवरतमृतूनामन्यान्यत्वेऽप्यपेक्षाकृतमृतुव्यवस्थां प्रकल्पन्ते । तत्रैते वसन्तादयः
शब्दाद्यावावृथिव्योः संयोगवैचित्र्यनिबन्धना व्यवतिष्ठन्ते । तत्रापि च विवक्षा-
विशेषादनेकधा कल्पन्ति । तथा हि—षड् वा ऋतवो राशिद्वयविभागेन कल्प्याः । उत्तरायणे
विषुवन्तमुभयतस्त्रिंशता त्रिंशतांशैर्वसन्तः । ६० । तत उत्तरतोऽशानां षष्ठ्या ग्रीष्मः । ६० ।
ततो दक्षिणतोऽशानां षष्ठ्या वर्षा । ६० । ततोऽशानां षष्ठ्या शरत् । ६० । ततोऽशानां
षष्ठ्या हेमन्तः । ६० । तत उत्तरतोऽशानां षष्ठ्या शिशिरः । ६० ।

अथ दक्षिणायनप्रवेशदिवसादारभ्य द्वासप्ततिदिवसाभिसवक्रमेण—वर्षाशरच्छ्री-
तवसन्तग्रीष्माः षड्चर्तवः । तत्राप्येकैकस्मिन् ऋतौ त्रयस्त्रयो भागाः कल्प्याः ।
षोडशदिवसाः प्रातः सवनं प्रस्तावः । चत्वारिंशदिवसा माध्यन्दिनं सवनमुद्गीथः ।
पुनः षोडशदिवसाः सायं सवनं निधनम् । इति ।

शीतर्तुमासाश्चत्वारो द्वौ मासौ सन्धिरुत्तरौ ।

उष्णर्तुमासाश्चत्वारो द्वौ मासौ सन्धिरुत्तरौ ॥ १ ॥

चतुरश्रचतुरो मासान् स्वात्यमा समकालतः ।

शीतोष्णवर्षाकालाख्याः सम्भवन्त्यृतवस्त्रयः ॥ २ ॥

शीतकालो वत्सरार्धं याम्यगोलस्थसूर्यकम् ।
 उष्णकालो वत्सरार्धं सौम्यगोलस्थसूर्यकम् ॥ ३ ॥
 ज्येष्ठासन्ना त्वमावास्या ज्येष्ठासन्ना च पूर्णिमा ।
 आभ्यां चान्द्रमसः कालो वत्सरे कल्पते द्विधा ॥ ४ ॥
 एक एव ऋताग्निर्वा सोमतो हासवृद्धितः ।
 ऋतुराख्यायते षोढा ऋताः सोमाग्निवायवः ॥ ५ ॥
 वसन्तः सवसन्तः स्युर्व्ययशेषा यदाग्नयः ।
 ग्रीष्मः स यत्र गृह्णीयुर्भूतान्यन्तर्बहिर्वलात् ॥ ६ ॥
 वरीयांसोऽग्नयो वर्षास्त्रय उद्ग्राभलक्षणाः ।
 उत्तरा अग्निनिग्राभलक्षणा ऋतवस्त्रयः ॥ ७ ॥
 शरत्स आयादधिकं शीर्यन्ते तेऽग्नयो यतः ।
 स हेमन्तो हानिमन्तो वायौ यत्राग्नयो बहिः ॥ ८ ॥
 यत्राग्नयोऽतिशयतः शीर्णाः स्युः शिशिरस्तु सः ।
 इत्थं वायौ सोमतोऽग्निर्वर्धतेऽपि च हीयते ॥ ९ ॥

तथा हि—शिशिरे तावद्दिवा दशभिर्होराभिर्येषां सावित्राग्न्यंशानामावापस्तेषां नक्तं दशभिरुद्वापे जातेऽवशिष्टाभिश्चतसृभिर्गायत्र्याग्न्यंशोऽपि शीर्णो भवति । तदुत्तरैः षण्त्र्यंशैः पुनरग्निम् वायौ सावित्राग्न्यंशा वसन्तो भवन्तीत्येतदुपलक्षितः कालो वसन्तः । तत उत्तरैः षण्त्र्यंशैरयमग्निर्वायुं पर्याज्य तद्गतानर्थानपि भूयसा प्रसतीति ग्रीष्मः । दहतीत्यूष्मा निदाघः । ततो भूयसा तेऽग्न्यंशा उरवो भवन्ति इति वर्षाः । अतितरामुर्वर्षायान् वर्षिष्ठः । अग्निभिः प्रत्याहृता अग्नयः प्रतिमूर्द्धिता आपो भूत्वा पृथिवीं सिञ्चन्तीति वा वर्षाः । स एतावानयमग्नेरुद्ग्राभकालः । अथैतद्विपर्ययेणाग्नेर्निग्राभकालः प्रवर्तते । तत्र यथाऽग्नीनां वसन्ते क्रमिक उपचयस्तथेदानीं क्रमिकं विशरणं भवतीति शरत् । अथाग्नयो हानिमन्तो भवन्तीत्येष कालो हेमन्तः । अथाग्न्यंशाः पुनः पुनरतिशयेन शीर्णा यत्र काते सोऽतिक्षीणाग्निकतया सोमप्रधानवायुकालः शिशिरः । तत्राग्न्युपचयापचयनिबन्धना एव च विपर्ययेण वायौ सोमापचयोपचयाः प्रवर्तन्ते । आतश्चैवमग्नेरेवोद्ग्राभनिग्राभाभ्यां तारतम्येन सोमसम्भोगेऽयमृतुशब्दो व्यवतिष्ठते । तदित्थं सोमगुणेष्वग्निषु वा सोमेषु वाऽग्निगुणेषु जगदुत्पादकत्वात्पितृशब्दः प्रवर्तते । अनेकधा चैषामृतुपितृणां कृतयो भवन्ति । तद्यथा—

“देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनो एव व्यजयन्त । अथ यानेवैषां तस्मिन् संग्रामेऽध्वन् तान् पितृयज्ञेन समैरयन्त । पित्रोवै त आसन् । तस्मात्पितृयज्ञो नाम । तद्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः—

एते ते ये व्यजयन्त । शरद्धेमन्तः शिशिरः—त उते—यान् पुनः समैरयन्त” ॥

“ये सोमेनेजानास्ते पितरः सोमवन्तः । पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालं पुरोडाशं निर्वपति । सोमाय वा पितृमते । षड् वा ऋतवः । ऋतवः पितरः । तस्मात् षट् कपालः ॥ १ ॥

अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वन्ति ॥ २ ॥

अथ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो निवान्

पायै दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मन्यो भवति” ॥ ३ ॥

“तद्ये सोमेनेजानास्ते पितरः पितरः सोमवन्तः ॥ १ ॥

अथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति ते पितरो बर्हिषदः ॥ २ ॥

अथ ये ततो नान्यतरच्चन । यानग्निरेव दहन् स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ताः ॥ ३ ॥

एत उ ते ये पितरः” ॥

फाल्गुनीमारभ्याषाढीं यावद्वसन्तग्रीष्मावृत्तौ अग्निर्दक्षिणतोऽवराः पितरः । आषाढी-
मारभ्य कार्तिकीं यावद्वर्षाशरदावृत्तौ यमो मध्यतो मध्यमाः पितरः । कार्तिकीमारभ्य
फाल्गुनीं यावद्धेमन्तशिशिरावृत्तौ सोम उत्तरतः पराः पितरः । इत्यन्या कृतिः ॥

“संवत्सरो वै सोमः पितृमान्” ॥ १ ॥

“मासा वै पितरो बर्हिषदः” ॥ २ ॥

“अर्धमासा वै पितरोऽग्निष्वात्ताः” ॥ ३ ॥ इत्यन्यां कृतिः ॥

“वसन्तः सोमपाः पितरः ।”

“ग्रीष्मः आज्यपाः पितरः ।”

“वर्षा हविर्भुजः पितरः ।”

“शरत् सोमसदः पितरः ।”

“हेमन्तो बर्हिषदः पितरः ।”

“शिशिरोऽग्निष्वात्ताः पितरः ।”

इति वसन्तादिषड् ऋतुभ्यो नमः ।

“अहोरात्रे अग्नीषोमौ दिवसः—स पिता ।”

“पूर्वापरपक्षौ अग्नीषोमौ मासः—स पितामहः ।”

“उदग्दक्षिणायने अग्नीषोमौ संवत्सरः—प्रपितामहः ।”

इतीत्यमेते नाना कल्पा ऋतुपितरो व्याख्याताः ॥

अथ प्रेतपितॄणां निरुक्तिप्रारम्भः ।

अथातः प्रेतपितरो व्याख्यायन्ते । पृथिवीलोकस्था भूतात्मानो देहत्यागादूर्ध्वं गान्धर्व-
शरीरा नाक्षत्रैश्चयोदशमासैश्चन्द्रमसं गच्छन्ति । तेऽमी प्रेताः पितरस्तेषां निष्पद्यन्ते—
परा, मध्यमा, अवराश्च । त एव हि नान्दीमुखाः, पार्वणाः, प्रेताश्च । मध्यमावराणामश्रु-
मुखत्वात्तदपेक्षया परेषां नान्दीमुखत्वम् । नान्दीमुखाः प्रसन्नमुखाः । ते चैते सर्वस्मा-
दस्मादुपरिष्ठाद्वर्तन्ते । ऊर्ध्वमुखा अमूर्ताश्च । ते त्रिविधाः—सोमसदः, बर्हिषदः,
अग्निष्वात्ताश्च ।

सोमसदः सोमवन्तः सोमपाः सौम्याः सुभास्वरा इत्येकार्थाः । सोमसदो वैराजा
इष्यन्ते । बर्हिषदस्त्वात्रेया मारीचा वा । अग्निष्वात्ताश्च मारीचाः पौलस्त्या वा । सोमसदः
साध्यानां, बर्हिषदस्तु देवयोनीनां—दैत्यदानवयक्षगन्धर्वकिन्नरनागसुपर्णरक्षःप्रभृती-
नाम्, अथाग्निष्वात्ता देवानां मरुदादीनां प्राधान्येन पितर इष्यन्ते । तत एवैतेषामुत्पत्तेः ।
एषु सोमसदां संख्यानं नोपलभामहे । बर्हिषदः षडशीतिसहस्राणि (८६०००)
अग्निषदश्चतुःषष्टिसहस्राणि (६४०००) इति पौराणिकाः । एषु संतानकाः सनातना
वा लोकाः सोमसदाम् । सोमपदाः सोमपथा वा बर्हिषदाम् । विश्राजमाना वैभ्राजा
वाऽग्निष्वात्तानाम् । तत्रैते भूयसा भवन्ति । यत्र वा यावन्तस्ते भवन्ति तावन्तस्ते
सर्वे एको लोकः । न हि तद्भावादतिरिच्यते तल्लोकः । सालोक्य-सामीप्य-सारूप्य-
सायुज्यक्रमेण तद्भावापत्तिरेव तल्लोकावाप्तिः । “ये सोमेनेजानास्ते पितरः
सोमवन्तः । ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति ते बर्हिषदः । अथ ये ततो नान्यतरञ्चन
यानग्निरेव दहन् स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ताः” । त एते कर्मणा तत्तत्पितृलोकमासाद्य
तत्तद्भावापन्नास्तत्तन्नाम्ना व्यपदिश्यन्ते ।

“ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा येऽमुं लोकं पितरः क्षियन्ति ।

याँश्च विद्म यां उ च न प्रविद्म मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् ॥”

इति मन्त्रवर्णान्मघानक्षत्राधिष्ठातारोऽग्निदग्धाऽनग्निदग्धलक्षणाः केचिदन्ये
पितरः श्रूयन्ते । तेषामग्निष्वात्तेष्वन्तर्भावः साधर्म्यात् । पितृविशेषत्वे प्रमाणान्तरानु-
पलब्धेश्चेति दिक् ।

अथैतेषां भोगः संवत्सरे समयविशेषे भवति । तथा हि—“संवत्सरं प्रजापतिः”
तस्य ऋतं च सत्यं चेति द्वे तन्वौ भवतः । उदगयनादारभ्य संवत्सरं यावद्विपरिवर्त-
मानो वृद्धिहासक्रमानुषक्तः कश्चिदेकोऽग्निऋतं नाम । साऽस्यैका तनूर्भवति । अथ
दक्षिणायनादारभ्य संवत्सरं यावद्विपरिवर्तमानो वृद्धिहासक्रमानुषक्तः कश्चिदेकः सोम

एव सत्यं नाम । साऽस्यापरा तनूर्भवति । ऋतसत्यमयो हि संवत्सरः प्रजापतिः । तत्राग्नि-
शरीरानुगताः सर्वे देवा उत्पद्यन्ते, सोमशरीरानुगताश्च सर्वेऽसुराः । विरुद्धप्रकृतित्वाद्-
हर्निशं ते परस्परतो विस्पर्धन्ते । विस्पर्धमानेषु च देवा वृत्रं जह्नुः । तत्र संग्रामे ये देवा
व्यजयन्त त इमे—वसन्तः, ग्रीष्मो, वर्षाः । अथ यान्दन्तन्, यान् पितृयज्ञेन पुनः
समैरयन्त त इमे—शरत्, हेमन्तः, शिशिरः । त एवैते त्रयः—सोमसदो बर्हिषदोऽग्नि-
ष्वात्ता नाम । पितृयज्ञेषु हुतं हविरेषामेवोपगच्छति । संवत्सरवसन्तशरदादयः
कालवाचिनोऽप्यत्र प्रकरणे तत्तत्कालनित्येषु धर्मेषु प्रयुक्ता द्रष्टव्या न कालमात्रे । अत्रोत्तर-
गोलवर्तिनो वसन्तादयो दक्षिणगोलवर्तिनस्तु शरदादयो ज्ञेयाः । प्रक्रमाणां त्रयाणां
संयुक्तस्य तथैवोपपत्तेः ।

एषां पुनस्त्रयाणां पितृणां सोमसद्बर्हिषदग्निष्वात्तानां सहयोगिनस्त्रयो देवा
भवन्ति—सोमः, यमः, अग्निः—इति । देवा अप्येते पितृसाहचर्योत्पितरोऽप्युच्यन्ते ।
अथवा देवानामेवैषां त्रिभिर्ऋषिभिः क्रमेण संप्रक्तानां सतां पितृत्वमिष्यते—अत्रिणाङ्गि-
रसा भृगुणा चेति । सोमोऽयमत्रिणा युज्यते । अत्रिशचायं सोमस्य पिता प्रसिद्धः । चन्द्रस्या-
त्रिजन्यत्वस्मरणात्तेनात्रिणा युक्त सोमः पितृमानित्युच्यते । तत्राच्यंशानां प्राधान्ये—सोम-
वद्भ्यः पितृभ्यः स्वधा क्रियते । साम्ये—सोमाय पितृमते । न्यूनत्वे तु सोमाय पितृपीताय
इति विशेषः । भृगुः कविः । तदंशः कव्यम् । तद्वहति स कव्यवाहनः कव्याङ् वा । भृगवंश-
युक्त इत्यर्थः । स यत्रायं भृगवंशोऽग्नितोऽधिको वा समो वा न्यूनो वा स्यात् सर्वथापि
कव्यवाहन एवोच्यते । अथवा यमोऽङ्गिरा इति वा, यमोऽङ्गिरस्वानिति वा
यमोऽङ्गिरसांपतिरिति वा समाना देवता । तथा सोमवन्तः पितर इति वा, सोमः
पितृमानिति वा, सोमः पितृपीत इति वा समाना देवतेति बोध्यम् । ब्रह्मवैवर्ते तु अग्नेः
सोमस्य चाङ्गिरसा योगमुपदर्श्य ताभ्यां स्वधाकारमङ्गिरसे च नमस्कारमुपदिदेश ।
तदन्यत्र पुराणादौ प्रायेण न स्मर्यते । इत्थं चादौ हविर्दानेनैषां सोमयमाग्नीना-
माध्यायनं कृत्वा पश्चात्पितृन् सन्तर्पयेत् ।

“स यतः सोमाय पितृमते जुहोति” तेन सोमज्येष्ठान् सोमपान् पितृन् प्रीणाति ।

“यत्तु यमायाङ्गिरस्वते जुहोति” तेन यमज्येष्ठान् बर्हिषदः पितृन् प्रीणाति ।

“अथ यदग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृतं” तेनाग्निज्येष्ठानग्निष्वात्तान् पितृन्
प्रीणाति ।

तेन सोमयमाग्नीनामाध्यायनात् सोमसदो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्चाप्यायिता
भवन्तीति सिद्धम्

त्रिविधा एवेह भावा दृश्यन्ते—उष्णः, शीतोऽनुष्णाशीतश्चेति ।

यावानुष्णः सोऽग्निः । शीतः सोमः । अनुष्णाशीतस्त्वेव यमः । तेष्वेतेष्व-
यमग्निर्दक्षिणत आगत्योत्तरां दिशमनवरतमनुधावति । अग्नेरूर्ध्वचारित्वस्वाभा-
व्यात् । विश्वं प्रत्यूर्ध्वत्वेन गृहीताया एव दिशि उदीचीत्वात् । एवमयं सोमः
खलुत्तरत आगच्छन् दक्षिणां दिशमनवरतमनुधावति । तस्याग्निवैपरीत्येनाधोगा-
मित्वस्त्राभाव्यात् । विश्वं प्रत्यधस्त्वेन गृहीताया एव दिशोऽवाचीत्वात् । तन्मध्ये च
तयोर्नियामकः कश्चन वैवस्वतः प्राणो यमो नाम प्रवर्तते । तथा च महर्षिवचनं श्रूयते—

“अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् ।

मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्वति ॥” इति ।

अग्नौ हि संततधारया हूयमानः सोमो विश्वं जनयति । सोऽयमन्तरस्थितो यमो
यदैवाग्नौ सोमाहुतिं यमयति—अथ सत्रास आत्मा शरीरं त्यजन् म्रियते तस्मात्
स मृत्युर्नाम । यत एवैषां त्रयाणां प्रभावादिदं विश्वं प्रवर्तते तस्मादेते त्रयः पितरः ।
तानेतान् चातुर्मास्यपर्वणि पित्र्येष्टौ यजन्ते । तत्र सोमायोत्तरतो जुहोति, अग्नये
दक्षिणतः, अथैतयोरन्तरे यमायेति । अत एवैषां सयुजां पितृणामप्येता एव दिशो
भवन्ति । सोमसदामुत्तरतः, बर्हिषदामन्तरतः, अग्निध्वात्तानां दक्षिणत इति ।

अथापरथा व्याख्यास्यामः । अत्र्यङ्गिरोभृगुभिर्ऋषिभिः कृतात्मानः सोमयमाग्नय-
स्त्रयोऽप्येते परस्परतः संसक्ताः पितृशब्दं भजन्ते । परस्परसंसक्ता एवैते संवत्सरकाल-
भोग्याः संवत्सरो नाम । तस्य द्वे तन्वौ भवतः—ऋतं च सत्यं चेति । यावन्नग्निस्तद-
तमथ यावान् सोमस्तत् सत्यम् । तस्यैतस्य प्रजापतेर्या सत्यमात्रात्मिका तनूरभवत्,
ततः पितृन् सृष्ट्वा स तामपि तनूमुत्ससर्जेति विष्णुपुराणे स्मर्यते—

“सोमोऽग्निना संसक्तरूपः प्राकृतं स्वरूपं जहातीति तदर्थः ।”

अग्निस्तु उदगयनवेलायामुत्पन्नो वसन्तग्रीष्मवर्षासु क्रमेण परिवर्द्धते । तत्र
तावदस्यावयवाः सर्वेषु वाय्वादिष्वर्थेषु वसन्तो भवन्तीत्येतत्क्रियोपलक्षितः स कालो
वसन्तः । तावत्कालिकोऽयमग्निरपि वसन्तः । अथ क्रमेण प्राबल्यं गच्छन् सर्वमा-
क्रम्य गृह्णातीत्येतत्क्रियोपलक्षितः कालो ग्रीष्मोऽग्निरपि ग्रीष्मः । नितरां दहतीति नि-
दाघः । दाहकर्मणैवोष्मा च । ततोऽप्यतितरां वर्षिष्ठो भूत्वा तोयात्मना परिणतः
प्रवर्षति वर्षति वेत्येतत्कर्मणा प्रावृड् वा वर्षा वा । एतावान् वृद्धिकालः । अथ क्रमेणैव
हासकालः । तत्र तावदयमग्निर्यावता कालेन शीर्य्यमाणावयव इव भवति स कालो-
ऽग्निश्च शरत् । ततो हीनतां गतोऽग्निस्तत्कालश्च हेमन्तः । अथ पूर्णतया शीर्णरूपो-
ऽग्निस्तत्कालश्च शिशिरः इति । स यथा चन्द्रो दर्शान्तादूर्ध्वं समुत्पद्य दर्शान्ते म्रियते,
एवमयमृताग्निरुदगयनादौ समुत्पद्य दक्षिणायनान्ते म्रियते । स एतावानमुष्य ऋताग्नेरे-

को भोगकालः संवत्सरः । तस्यैते वृद्धिहासोपलक्षिताः षडवयवा ऋतवो नाम ।
अग्नयोऽप्येते ऋतवः । ते पितरः । ऋतुभिरेवैषामर्थजज्ञानामुत्पत्तेर्दृश्यमानत्वात् ।
स च ऋतुस्त्रेधा विकल्प्यते अस्ति स दिवसः, अस्ति स मासः, संवत्सरः । त एते त्रयो-
ऽपीत्थं पिता, पितामहः, प्रपितामह इव पितरः संभवन्ति ।

क्वचित्तु पञ्चैव ऋतवः श्रूयन्ते—हेमन्तशिशिरयोः समासेन । तत्रायमेकैको
द्वासप्ततिदिवसः स्यात् । अपिच मनुष्याणां पशूनां पक्षिणां सरीसृपाणां स्थावराणां
चेति पञ्चानां ये पुष्यकालास्ते पञ्चर्तवो द्रष्टव्या इत्याहुः । एते च सर्वोत्पादकत्वात्
पितरः स्युः ।

एषु सर्वत्र स्थानिनां स्थानाख्यया विवक्षणात् स्थानिपरा एते संवत्सरादयः
शब्दा आख्याताः । स्थानी चाग्निरिहाख्यातः । तत्र मतभेदान् प्रदर्शयामः ।

“अग्निरिति वायुपुराणम्” ।

“तमोभूते जगत्त्रये सर्वतः पूर्वमम्मांसि जशिरे ते ब्रह्मणः पुत्रा उत्तरेषाममीषां सर्वेषां
पितरः—

(इत्यादित्यपुराणम्)

“वराहरूपेण विष्णुना—समुद्राद्बुद्धतायाः पृथिव्या दंष्ट्राविलग्ना मृत्पिण्डाः पितरः—

(इति महाभारतम्)

“ब्रह्मणः प्रजापतेर्देहात् तन्मात्रा उदपद्यन्त ता ऊर्ध्वं जिगमिषन्त्यो विपत्संस्था-
स्तपस्विन्यः पितर उच्यन्ते ।”

(इति वराहपुराणम्)

तेषामेषां सर्वेषामग्निसोमयमेष्वेव तात्पर्यं पर्यवस्यति । अग्न्यादयस्तु तारतम्यवन्तः
परस्परसंस्त्रुष्टा ऋतवः । त एवेह पितर इति संसिद्धम् । अत एव हि अग्निष्वात्ताः सोम-
वन्तो बर्हिषदश्चेति त्रयः पितरः । अत एव हि क्रमेण भृगवोऽत्रयोऽङ्गिरसश्चेति त्रयः
पितर इत्यपि सिद्धम् ।

तदित्यमेते सोमसदादयस्त्रयोऽप्यमूर्ता धर्ममूर्तयो नान्दीमुखाः पितरः समाख्याताः ।
कोष्ठकेनैषां परिलेखो यथा—

दिशः	देवाः	ऋषयः	पितरः	लोकाः	जनकाः	जन्याः	संख्यातः
उत्तरा	सोमः	पितृमान्	सोमसदः	सनातनाः	साध्यानां	वैराजाः	.....
अंतरा	यमः	अङ्गिरस्वान्	बर्हिषदः	सोमपथाः	देवयोनीनां	मारीचाः	८६०००
दक्षिणा	अग्निः	कव्यवाहनः	अग्निष्वात्ताः	वैभ्राजाः	देवानां	पौलस्त्याः	६४०००

“पार्वणाः प्रेतपितरः”—

अथ पार्वणाः पितरः प्रदर्श्यन्ते—ते च नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्योऽधस्तादनुवर्तन्ते—
तिर्यक् संस्था, अधोमुखा, मूर्तिमन्तश्च । त इमे चतुर्विधाः—सोमपाः, हविर्भुजः,
आज्यपाः, सुकालिनश्च । सोमपाः सोमवन्तः सौम्याः काव्याः कव्यादा इत्येकार्थाः ।
द्विविधा हि सोमपा भवन्ति—वैराजाः काव्याश्च । तत्र वैराजसोमपा अमूर्ता नान्दी-
मुखेषूक्ताः । ये त्ववराः—काव्याः सोमपास्त इह पार्वणा उच्यन्ते । एते हि
कवेरुत्पद्यन्ते । तस्मात् काव्या इत्याहुः । यत्रैते प्राधान्येन तिष्ठन्ति ते ज्योतिर्भासा नाम
लोकाः । अथवा यत्र यावन्तस्ते भवन्ति तावन्तस्ते सर्वे ज्योतिर्भासा नाम लोकाः ।
लोकत्रे तेषामेव ज्योतिर्भाससंज्ञा । न च तदभावादतिरिच्यते तल्लोकः । सालोक्य-
सामीप्यादिना तद्भावापत्तिरेव तल्लोकावाप्तिः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

अथ हविर्भुजः, हविष्मन्तः इत्यनर्थान्तरम् । अत एवोपहृताः पितर इति केचिदाहुः—
अङ्गिरसो ह्येते जायन्ते तस्मादङ्गिरसो नाम । एषां मरीचा नाम लोकाः । मरीचि-
र्गर्भा वा ।

अथाज्यपाः, त एव सुस्वधा इत्याहुः । एते पुलस्त्यादुत्पद्यन्ते तस्मात् पौलस्त्याः ।
मतान्तरे तु पुलहपुत्रात् कर्हमादुत्पद्यन्ते । तस्मात् कार्हमास्ते भवन्ति । एषां तेजस्विनो
नाम लोकाः ।

अथ सुकालिनः सुकाला अप्युच्यन्ते । ते वसिष्ठोत्पन्नत्वाद्वसिष्ठाः । तेषां मानसा
लोकाः । सर्वेषां पितरोऽप्येते चत्वारो ब्राह्मणादीनां चतुर्णां विशिष्य पितरो भवन्ति ।

“सोमपा ब्राह्मणानाम्, हविर्भुजः क्षत्रियाणाम्, आज्यपा वैश्यानाम्, सुकालिनः
शूद्राणाम्” ।

तत्रैते ब्राह्मणादयः शब्दा न मनुष्यविशेषमात्रपराः, अपितु यावदिदं किञ्चिद्दृश्यते
स्थावरं च जङ्गमं च, प्राणि चाप्राणि च, तत्सर्वं चातुर्वर्ण्यमिहेष्यते । सर्वत्रैवा-
मुष्मिन् भूतभौतिकप्रपञ्चे आग्नेयं सर्वं ब्राह्मणम् । ऐन्द्रं सर्वं क्षत्रियम् । वैश्वदेव्यं सर्वं
वैश्यम् । पौष्णं तु सर्वं शूद्रमित्येषा परिभाषा वेदितव्या । सर्वेषामेषामर्थजातानामग्नी-
न्द्रमरुत्पूषसंयोगेन विभज्य विभिन्नकृतिकतयोत्पन्नत्वात् । यथा दिव्ये पशुचतुष्टये
अजो ब्राह्मणः, मेघः क्षत्रियः, गौर्वैश्यः, अविस्तु शूद्र इति श्रूयते । एकस्मिन्नेव च
प्राणिशरीरे मुखभागो ब्राह्मणः, उरो भागः क्षत्रियः, मध्यभागो वैश्यः, पादभागस्तु
शूद्रः । इत्येवमन्यत्रान्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत एवैषां सर्वत्र साङ्कर्यात् सर्व एवैते
विवक्षानुरोधेन सर्वेषां पितरः सम्भवन्ति । वस्त्वसाङ्कर्ये व्यवहारसाङ्कर्यस्य दोषाना-
धायकतया सम्प्रतिपन्नत्वात् ।

सोमग्राहिणः सोमपाः, हविर्ग्राहिणो हविर्भुजः, आज्यग्राहिण आज्यपाः ।

आज्यसोमयोर्द्रवद्रव्यतया तद्ग्रहणे पानव्यवहारः । हविषस्तु घनद्रव्यतया तद्ग्रहणे भोजनव्यवहारः । यानि द्रवद्रव्याण्यग्निसंयोगाद्दहन्ते, अर्चिर्भावेन वा प्रज्वलन्ति तानि घृततैलमदिरादीनि आज्यानि । यानि तु द्रवद्रव्याणि न तथा दहन्ते न प्रज्वलन्ति तानि पयः प्रभृतीनि सोमशब्दानि । सोमस्याग्निरूपत्वात् तथा च—

‘ये पितरः सोमद्रव्यमात्मसात् कृत्वाऽप्याप्यमाना भवन्ति ते सोमपाः ।’

‘आज्यद्रव्येणाप्याप्यमाना हविर्भुजः ।’

‘ये तु न गृह्णन्ति कृतसम्बन्धा अप्यगृहीत्वैव निवर्तन्ते ते सुकालिनः’—इति भेदाः ।

त्रयोऽप्येते पार्वणाः । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च सीदन्ति तेनैतेषां सहचारिण-
ब्धयो देवा भवन्ति । वसवो रुद्रा आदित्याश्च । तेषु वसवः पृथ्वीसदः, रुद्रा अन्त-
रिक्षसदः, आदित्या दिविपदः—पितॄन् संतर्पयन्ति । सालोक्यात् पितृसहचराश्च ते
पितरः समाध्यायन्ते । ‘वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः ।’ इति याज्ञवल्क्य
स्मरणात् ।

अथ ये तृतीयाः पितरस्ते प्रेता मनुष्यपितरः—ते वायुपुराणे स्मर्यन्ते—

ब्रह्मन्त्यैरेण तपसा यज्ञेन प्रजया तथा ।

श्रद्धया प्रजया चैव प्रदानेन च सप्तधा ॥

कर्मस्वेतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ।

देवैस्तैः पितृभिः सार्द्धं मोदन्ते सोमपाज्ययै ॥ इति ॥

ब्रह्मपुराणे च—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयोऽप्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखोचिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ इति ॥

“ये स्युर्पितामहादूर्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखा” इति मार्कण्डेयपुराणे च ॥

अश्रुमुखाश्च नान्दीमुखाश्च सप्तैते प्रेतपितरः सौम्याः । एते हि सोमगता भवन्ति ।
“एवैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” इति कौषीतकश्रुतेः ।
एते सद्गतिमन्तः । अथ ये दुर्गतिमन्तस्ते सोमात्पतिता यातनास्थानमागता यतस्ततो
विद्रवन्ति । केषांचित्तु गतिर्नास्ति । ते स्थावरान्तरेषु पंचसु तिर्य्यग्योन्यादिषु नाना-
भावेषु सम्भवन्ति । इतरेषां त्रिविधा स्थितिः । एतच्च धर्मसमीक्षायां सापिण्ड्यप्रकरणे
विस्तरेण प्रपञ्चिष्यते । इह तु प्रेतानां पितॄणां श्रौते कर्मणि देवतात्वं नास्तीत्यतो विरम्यते ।

तदित्थं श्रौत्रकर्मोपयुक्ता प्राणविशेषाः सप्तैव पितरः सिद्धाः—अग्निष्वात्ताः, बर्हिषदः, सोमसदः, हविर्भुजः, सोमपाः, आज्यपाः, सुकालिनश्चेति । ऋषिभ्यश्चैते पितरः सप्तापि प्रजायन्ते । ते यथा—मरीचिः पुलस्त्यो वा, अत्रिर्मरीचिर्वा, विराट्, अङ्गिरा, भृगुः, पुलस्त्यः, वसिष्ठः । तेषां त्रयः प्रथमा अमूर्ताः, परे चत्वारो मूर्तिमन्त इत्युक्तम् । अग्निः यमः सोमः—इत्येते त्रयः—क्रमेण अग्निष्वात्तादीनामाज्यपादीनां च पितृणां देवा इष्यन्ते । सुकालिनस्तु निर्देवाः । वसवो रुद्रा आदित्या—इत्येते त्रयो देवाः पितृसंतर्पणा भवन्ति । अथ भृगवः, अङ्गिरसः, अत्रयः—इत्येते त्रयः क्रमेण—अग्निष्वात्तादीनामाज्यपादीनां च पितृणामृषयः सम्भवन्ति । ये तु अथर्वाणः श्रूयन्ते । ते भृगवङ्गिरसोऽविशेषत्वात् ततो नातिरिच्यन्ते तस्मात् त्रय एवर्षयः स्युः । सुकालिनां तु वसिष्ठा ऋषयः । एते चर्षयो मरीच्यादयो मनोर्विराजः प्रजायन्ते । स च मनुर्हिरण्यगर्भात् । तदुक्तं मानवीये—

मनोर्हिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणां सप्तानां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥
ऋषिभ्यः पितरो जाता पितृभ्यो देवदानवाः ।
देवेभ्यस्तु जगत्सर्वं चरं स्थाण्वनुपूर्वशः ॥ इति ॥

तथा च अग्निष्वात्तादयः पितरः, मरीच्यादयः पितामहाः, मनुः प्रपितामहः । हिरण्यगर्भो वृद्ध इत्येवं सर्वेषामेषां पितृपरम्परा सिद्धा ।

अथाहुः—त्रयो ह नु वै पितरः—अवमाः—कर्वा—काट्या इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धानां पितृविशेषाणामनाख्यानान्मन्यूनत्वमिति चेन्न ।

उदीरितामवर उत्परा स उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

इति मन्त्रप्रसिद्धानामवरपरमध्यमानां पितृणामेव श्रुत्यन्तरेऽवमादिशब्दैरभिनयादतिरेकात् । न हि तद्व्यतिरेके प्रमाणान्तरमुपलभामहे । इति दिक् ।

अथ वायुपुराणवचनेष्वेके विप्रतिपद्यन्ते । इह तावदग्निष्वात्ताद्यास्त्य एव दिव्यपितरः समाख्याताः । अग्न्यादिः षड् वा । पुराणे त्वष्ट्रौ दिव्यपितरः स्मर्यन्ते ।

कव्यवालोऽनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ।

अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः ॥ इति ॥

तेन कव्यवालाऽर्यगणोर्नाख्यानान्मन्यूनतेति चेन्न । तयोः पितृन्तरतया श्रुतावप्रसिद्धेः । वस्तुतस्तु कव्यवाडित्यग्नौर्विशेषणम् । अर्यमेति यमस्येत्यदोषः । कव्यवाल-

इति त्वपपाठः । स्वरद्वयमध्यस्थतायां डकारस्य दुःस्पष्टत्वसम्भवेऽप्यकारान्तत्वा-
सम्भवात् । तदित्थं षड् वा त्रय एव वा दिव्यपितरो नेयाः । अथाहुः—अन्येपि
पितृगणाः पुराणे प्रसिद्धयन्ति—

रश्मिपाः, उपहूताः, आयन्तुनः, स्वादुषदश्चेति । तदुक्तं नागरखण्डे—

अग्निष्वात्ता बर्हिषद आय्यपाः सोमपाः स्मृताः ।

रश्मिपा उपहूताश्च तथैवायन्तुनः परे ॥

तथा स्वादुषदश्चान्ये स्मृता नान्दिमुखा नृप ।

एते पितृगणाख्यातास्ते च देवसमुद्भवाः ॥

आदित्या वसवो रुद्रा नास्त्यावश्विना अपि ।

संतर्पयन्ति ते चैतान् मुक्त्वा नान्दिमुखान् पितॄन् ॥ इति ॥

नैतदस्ति । रश्मिपादीनां प्रथक् पितृणां श्रुतिष्वप्रसिद्धेः । वायुपुराणेषु चाप्रसिद्धेः ।
ननुक्तं नागरखण्डवचनमिति चेन्न । बालचापलतयोपक्षिप्तवचनानामेषां पुराणत्वम् ।
न हि पुराणेषु विक्षिप्तैः प्रक्षिप्ता अपि श्लोका वचनाभासाः प्रमाणानि संभवन्ति ।
तेषामृष्यसंवादात् । वस्तुतस्तु—

“उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु”—इति ऋद्धमन्त्रे कृताह्वानार्थ-
शुपहूतपदं ब्रुवते एवमेव—

“आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः” इति मन्त्रे आयन्तु-
नः—इति पदद्वयमस्माकं समीपमायान्तु इत्येतदर्थकं श्रूयते । एवमेवान्यत्रान्यत्र
स्वादुषदो रश्मिपा इत्येतद् द्वयमपि विशेषणविधया श्रूयते, तत एवार्थानभिज्ञैः
कैश्चिदेवमन्येऽन्ये पितर उपकल्पिता इत्युपेक्ष्यन्ते । यदपि विष्णुधर्मोत्तरे—“पितृणां
सप्तगणा भवन्ति सुभास्वराः, बर्हिषदः, अग्निष्वात्ताः,—इति त्रयो मूर्तिविहीनाः,
कव्यादाः, उपहूताः, आय्यपाः, सुकालिनः, इति चत्वारो मूर्तिमन्तः । इत्येवं
द्विविधमर्थतयोपहूतपदं प्रयुज्यते तदपि चिन्त्यम्, सर्वेषामुपहूततायाः श्रुत्या लाभाद्-
विष्णुतामेवोपहूतताया अपार्थक्यात् । नन्दिपुराणे तु—

“शुद्धमूर्त्तयः पितरः पितृयाजिनां योनयः पंचधा—

अग्निष्वात्ताः, बर्हिषदः, काव्याः, सुकालिनः, यामाः ।”

इत्याख्यायन्ते । तत्र हविष्मन्त एव यामाः स्युः, एवमाय्यपादीनां च सुस्वधादीनि
नामान्तराणि नेयानि । यत्तु हारीतस्मृतौ—

सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव सोमपाः पितरस्तथा ।

बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च हुतादः षड्विधो गणः ॥

चन्द्रमा ऋतवश्चैव भृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।
 सोमोपहूताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥
 इत्येवं सोमाऽनुबन्धेन चन्द्रादयः समाख्यायन्ते । तत्रैतेष्वेतेषां सन्निधानमात्रं
 विवक्षितं द्रष्टव्यमिति दिक् ।
 इतीमे प्रेतपितरः स्वरूपतः प्रदर्शिताः ।

अथ प्रेतपितॄणां विज्ञानम्

अथैषां प्रेतपितॄणां किञ्चिद्विज्ञानमत्र व्याख्यायते । ऋतुपितरो दिव्यपितरश्चैत-
 न्मनुष्यशरीरं जनयन्तो भोगलोकेभ्यः कर्मभोगानन्तरं प्रत्यावृत्तस्य कर्मात्मनो भूता-
 त्मनो मूर्तियोति महान्तमात्मानं प्रजनयन्ति—

तादुभौ भूतसंवृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ (१२) इति मनुः

तमेतं भूतात्मानसन्वाभक्तस्तमनुगृह्णानोऽयं महानात्मा मानुषशरीरत्यागादूर्ध्वं
 चान्द्रमसत्वाच्चन्द्रमसमेवोपसंक्रमते । तथा च श्रूयते कौपीतकिश्रुतौ—

“ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते

सर्वे गच्छन्ति तत इतो लोकात् प्रयन्तीति प्रेता

उच्यन्ते ।” ते च शरीरत्यागकालिकचन्द्रस्थिति-

मनूर्ध्वमूर्ध्वं प्रयन्तस्त्रयोदशानाक्षत्रमासपूर्तौ

चन्द्रमसमभिप्रपद्यन्ते । यस्मिन्नृतौ प्रमीयते तेनैव चतुर्ना सोऽतिबाहिनो भवति ।
 तथा च श्रूयते—

“सपिण्डत्वेन प्रतिपन्नाः सप्तविधा मनुष्यपितरो गन्धर्वशरीराः—प्रेतपितरो नाम ।
 ते द्विविधाः—पिण्डभाजोऽचरा अश्रुमुखाः, लेपभाजस्तु परा नान्दीमुखाः ।”

वसुभिरुद्रेरादित्यैरपिवाऽग्निभिः सहचरिता अग्निलोकस्था अश्रुमुखाः । अथ येऽत
 ऊर्ध्वं गता वैश्वदेव्यसहचारिणो दिव्यलोकस्थास्ते नान्दीमुखाः ।

“तत्र यज्वानो गृहमेधिनः पितरोऽग्निध्वात्ताः ।

यज्वानः पितरो बर्हिषदः सोमेन त्विष्टवन्तः

पितरः सोमसदः ।”

त्रिविधा हीमे पितरो भवन्ति—सपिण्डाः, सोदकाः सगोत्राश्च । उपरिष्ठाच्चावस्ताच्चा-
 सप्तमात् सपिण्डाः । आचतुर्दशात् सोदकाः । एकविंशात्—सगोत्राः । अत ऊर्ध्वा ज्ञातयो
 भवन्ति । तदेषां रहस्यमन्यत्र विशिष्य वक्ष्यामः । इह तावत्किञ्चिदुच्यते—

‘आनन्द-विज्ञान-मनः-प्राणान्नपंचकोशोऽयं सर्वः शरीरपुरुषो भवति । तत्रायं सर्वबहिर्धा अन्नमयकोशः । तदन्तरान्तरक्रमे सर्वान्तरतोऽयं आनन्दमयकोशः । आनन्दमयस्य पुरुषविधत्वमनुपुरुषविधोऽयमन्नमयकोशः । आनन्दमये विज्ञानमयस्तत्र मनोमयस्तत्र प्राणमयस्तत्रायमन्नमयः कोश उपधीयते । प्राणे चान्नोपधानं सप्रचितिकं भवति । तथा हि—आदौ शुक्रं ततः क्रमेण—मज्जा अस्थि मेदः स्नायवो मांसं अस्त्रुब्जि रसत्वग्लोमानि इति । मुक्तस्यैवान्नस्य परिपाकवशादिमे रसासृङ्मांस-मेदोऽस्थिमज्जाशुक्रौजोमनांसि धातवो विकारा उत्पद्यस्मिन् प्राणकोशे प्रणिधीयन्ते । तत्रैतदन्नमयं मनः—चान्द्रत्वादिव्यम् । ओजस्तु वायुरसत्वात् आन्तरिच्यम् । अथ शुक्रान्तः पार्थिवो भावः । तदित्थं—

“सप्तचितिकोऽयमन्नमयकोशः शरीरम् ।”

रेतः, श्रद्धा, यशः—इति हि चान्द्रमसाल्लयो भावाः । शुक्राण्योपधीर्जनयित्वाऽन्नमा-
वापः कल्पते । तत्रेदं शुक्रं रेतः सोमरसश्चन्द्रकिरणात् प्रवृज्यौषधिद्वारैतस्मिन् शरीरे
प्राणे प्रचीयते । अथैतस्मिन् रेतस्येष चन्द्रः प्रत्युदयं श्रद्धायशसी नक्षत्रभेदेनोपदेधाति ।
जन्मनक्षत्रादारभ्यैतदष्टाविंशतिनक्षत्राणि यावत् प्रत्यहं नक्षत्रभेदात् प्रभिद्यमानाः सद्-
संज्ञाः सोमरसा अष्टाविंशोऽहन्येकमष्टाविंशतिकलं पिण्डं जनयन्ति ।

किञ्चिद्नयाऽहामष्टाविंशत्या स एकैको नान्त्रो मासः संपद्यते । तथाविधैर्मसैर-
भिप्लुतैः पञ्च्युत्तरयाऽह्नां त्रिंशत्या पूर्णत्रयोदशमासोऽयमेकः संवत्सरः संपद्यते । तथा
चैकस्मिन् संवत्सरे त्रयोदशमासी भासिकाः पिण्डा जायन्ते ।

अथ पड्भिः पड्भिर्मासैर्द्वौ पाण्मासिकावन्यौ । अथैवं द्वादशभिर्मासैः सांवत्सरि-
कोऽयमन्यः । तेनैतं पिण्डाः षोडशमासिकाः प्रतिपुरुषशरीरेकैकस्मिन् संवत्सरेऽभिनि-
वर्तन्ते इति भाव्यम् । तत्र प्रतिमासमन्यान्यमासिकपिण्डस्याभिनिवृत्तौ पूर्वः पूर्वः
पिण्डोऽधःस्रोता वा तिर्यक्स्रोता वा ऊर्ध्वस्रोता वाऽपक्षीयते । व्यवयिनां गृहमेधिना-
मनोरेतसां पिण्डोऽयमधःस्रोतसा स्त्रीशरीरे गत्वाऽपक्षीयते । गृहमेधिनामपि संयतानां
शुक्रप्रवाहस्यैतच्छरीरपरिपुष्टिहेतुभूतौ जोरसजनकतया पिण्डोऽयं तिर्यक्स्रोतसाऽपक्षीयते ।
ब्रह्मचारिणां तु यतीनां योगिनां मनीषिणामहर्निशचिन्ताशीलत्वाद्ूर्ध्वरेतसामूर्ध्वं शीर्ष्णि
गत्वाऽयं शुक्रप्रवाहो मनोभावाय संपद्यते । यावदविकं चिन्तयते तावच्छुक्रं वीर्यते तेन
ते कृश्यन्ति न मेद्यन्ति न प्रजा जनयन्ति । तेष्वेतेषु पिण्डोपक्षयेष्ववपतनमायतन-
मुत्पतनं चेति शब्दा भवन्ति । इत्थं च प्रतिमासं क्षीणशुक्रपिण्डानां चन्द्रोदययोगादन्य-
श्चान्यश्च पिण्डोऽविरतं प्रजायते । तेन चानुपलं षोडशमासिकपितृपिण्डसंपन्न एवायं
पुरुषो जीवनयात्रां धत्ते इति स्थितिः ।

यद्यप्यस्य पिण्डस्यैवं सामान्येन पतनमाख्यातं तथाप्यस्याधःस्रोतःपक्षे कंचन विशेष-
माख्यास्यामः । द्विविधं तावदधःस्रोतो भवति-पत्यं चापत्यं चेति । योषाशोणितानौ
सुतोऽयं रेतः संतो योषादेवाष्टमसंतानाय सूतुर्भवति तदपत्यम् । अष्टमपुरुषपर्यन्तमस्य
रेतसः संतायमानस्य पृथिव्यां स्थायित्वाभ्युपपत्त्या निपतनायोग्यत्वात् । अप्येवं चन्द्र-
लोकस्थानां पितृणां कतिपर्येऽशाः श्रद्धासूत्रेणोपनिबद्धाः संतानरूपेण पृथिव्यां तिष्ठन्तीति
कृत्वा तेनोपष्टम्भितास्ते पितरश्चन्द्रलोकान्न पतन्ति । संतानस्थानामष्टाविंशतिपैतृकपिण्ड-
निवापानां सपिण्डीकरणद्वारा पुनः प्रत्यर्पणेन तेषां पितृणां लब्धाष्टाविंशत्यात्मपिण्डतया
पतितपिण्डतयायोगात् । आतश्चैतै अष्टाविंशतिपितृपिण्डप्रत्यर्पणकृतोऽष्टौ संताना अप-
त्यानि । अपि चैतत् पिण्डात्मकं पितृरूपं संतानरूपेणाधस्तात् पृथिव्यां भवतीति तादात्म्यो-
पपत्त्या पितृरूपमेवेदमपत्यमाख्यायते । अपशब्दोऽधस्तादर्थः । अधस्ताद् भवतीत्यपत्यम् ।
अव्ययात्त्यप् प्रत्ययः । निःसन्तानत्वे तु पितृणामेतानि रूपाणि पत्यानि । सप्तकलस्य
पितृरूपस्य संतानकृतसपिण्डीकरणद्वारा प्रत्यर्पणेन पुनरष्टाविंशतिकलरूपताया
असंभावितत्वात् । अपि चेदं संतानव्यतिरिक्तं त्वधोरेतः पूर्ववत् प्रतिमासं पत्यम् ।
पूर्वमासपिण्डस्योत्तरस्मिन् मासे निरुपाख्यत्वेनाव्यवहार्यत्वात् । अथोनौ वन्व्यागर्भे वा
सिक्तं रेतः पूयते तस्मात् पत्यम् ।

अथापत्यं सन्तानः । तत्रैतं सन्तानक्रमं वक्ष्यामः । चन्द्रजन्योऽयमष्टाविंशतिकलो
मासिकः पितृपिण्डो व्याख्यातः । सोऽसृगग्नौ पितृस्तोमेन यज्ञेन संतानितो भवति ।
सप्तसंस्थोऽयं ज्योतिष्टोमवत् पितृस्तोमो यज्ञः । स जायाग्नौ पितृपिण्डरूपोऽयमात्मैव
सोमः सूयते । स योदहं कृत्स्नमेवात्मानमुप्यात् स स्वयमात्मना विहीयेत स तमो
गच्छेन्न जीवेत् । असुतस्य त्वयजमानस्यायं संतानो न स्यात् । तस्मादेव पितृपिण्डो देवा
विभज्यते । पितरः सूनवश्चेति । अष्टाविंशतिकलस्यात्मपिण्डस्य चतुर्थोऽंशः सप्तकलो
मागस्तावदात्मने ध्रियते । संतानसंदर्भेणस्य श्रद्धासूत्रस्यात्मनि संधारणार्थं तदुद्धारत् ।
ता एता आत्मधारणाः सप्तकलाः पितरः । आवापकर्तुं रात्मन्येव यथास्थानभवस्थितेषु
असुतेषु प्राणेषु पितृशब्दः । अथेतरे पिण्डभागा एकविंशतिकलाः सूनवः । प्रथम-
पात्रादुद्धृतानामधिपात्रान्तरमावापेन सूयमानत्वात् स एष प्रथमावापः ॥ १ ॥

अथैकविंशतिकलस्यैतस्य सूनूपिण्डस्यापि पुत्रशरीरस्थस्य पितृस्तोमसंबन्धिन्यावापे
द्वौ भागौ भवतः—पितरः सूनवश्चेति । एकविंशतिकलस्यात्मपिण्डस्य साद्वर्तृतीयांशः
षट्कलो भागः पितरः । इतराः पंचदशकलाः सूनवः । पौत्रशरीरप्रजननाय तदावापात् ।
सोऽयं द्वितीयावापः ॥ २ ॥

अथ पञ्चदशकलस्यैतस्य सूनूपिण्डस्यापि पितृस्तोमार्थमावापे द्वौ भागौ । पितरः

सूनवश्चेति । तृतीयांशः पंचकलाः पितरः । दशकलास्तु सूनवः प्रपौत्रशरीरारम्भणाय भवन्ति । सोऽयं तृतीयावापः ॥ ३ ॥

अथ पुनर्दशकलस्य सूनोरावापे द्वौ भागौ । सार्द्धद्वितीयांशश्चतस्रः कलाः पितरः । शेषाः षट्कलाः सूनवो वृद्धप्रपौत्रशरीरारम्भणाः । सोऽयं चतुर्थावापः ॥ ४ ॥

अथ षट्कलस्य सूनोर्द्वौ भागौ—द्वितीयांशस्तिस्रः कलाः पितरः । शेषास्तिस्रोऽति-
वृद्धप्रपौत्रशरीरारम्भणाः सूनवः । सोऽयं पञ्चमावापः ॥ ५ ॥

अथ त्रिकलस्य सूनोर्द्वौ भागौ—अध्यर्द्धांशो द्वे कले पितरः । एककलस्तु शेषोऽशः
सूनुः । स वृद्धातिवृद्धप्रपौत्रशरीराय भवति । स एव षष्ठावापः ॥ ६ ॥

अथैककलस्य सूनोर्न द्वौ भागौ । कात्स्न्येनात्मानमुच्छिद्यावपनाय प्रयत्नालाभात् ।
तथा चेयमेका कला पितृभाग एव निष्कृष्यते । न सूनुः । सवनीयसहोऽवसायात्
सवनस्य कर्तुं मशक्यत्वात् । तेनैतस्मिन् सप्तमावापे स पिण्डसंतानो निवर्तते ।

पितृपिण्डसंतानविभागक्रमतालिका

अधस्तन पीठिकाः		सप्तपुरुषाः	संतानप्रजनने आवाप्याः पिण्डभागाः	पितरः पिण्ड वापराः	सूनवः पिण्ड तनया
१	प्रथमः	बीजी पुरुषः	२८	७	२१
२	द्वितीयः	पुत्रसंतानः	२१	६	१५
३	तृतीयः	पौत्रसंतानः	१५	५	१०
४	चतुर्थः	प्रपौत्रसंतानः	१०	४	६
५	पञ्चमः	वृद्धप्रपौत्रसंतानः	६	३	३
६	षष्ठः	अतिवृद्धप्रपौत्रसंतानः	३	२	१
७	सप्तमः	वृद्धातिवृद्धप्रपौत्रसंतानः	१	१	०
८	अष्टमः	असपिण्डः सोदकः	०	०	०
		सपिण्डाः सप्तपुरुषाः	८४	२८	५६

अत्रोत्तरभाषितः प्रातिस्विकोऽयं बीजपिण्डः । पितृक्रमागतस्तु पित्र्योऽयमावाप-
पिण्डः । उत्पत्तिशिष्टेनावापपिण्डेनैवायं कृतात्मा जन्म लभते । गृहीतजन्मा त्वयं षोडश-
वर्षादूर्ध्वं प्रातिस्विकमुत्पन्नशिष्टं बीजपिण्डं लभते । स यद्ययमावापपिण्डं पित्र्यमात्मान-
मनवाप्तः स्यान्न तर्हि जन्म गृहीयात् । न वा बीजपिण्डं तमाप्नुयात् । अत एवायं पितृ-
भागं लब्ध्वा गृहीतजन्मा पुरुषः पितृणामृणी भवति । तथा च श्रूयते—

“एष वै जायमानस्त्रिभिश्चैव जायते—ब्रह्मचर्येण
ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः। एष वा
अनृषी यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च” ॥ इति ॥

तथा चायं पुरुषस्य महानात्मा चतुरशीतिकलाः संपद्यते। षट्पञ्चाशत्कलाभिः पित्र्या-
भिरष्टाविंशतिकलाभिस्तु निजाभिरुपेतत्वात्। यथाहुः—

“लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः।

पिण्डदः सप्तमस्त्वेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥”

तद्यथा—अष्टाविंशतिकलाः स्वयमुपार्जिताः। षट्पञ्चाशत् कलाः षड्भिः पितृभिः
परिदीयमानाः संसृज्यन्ते। पितुरेकविंशतिः, पितामहात्पञ्चदश, प्रपितामहादश, वृद्ध-
प्रपितामहात् षट्, अतिवृद्धप्रपितामहात् तिस्रः, वृद्धातिवृद्धप्रपितामहात् त्वेका। आसां
चैकविंशत्यादिषु तिसृषु द्रव्यभूयस्त्वात् पिण्डशब्दः। द्रव्यकनीयस्त्वात् षडादिषु
तिसृषु लेपशब्दः। प्रतिपुरुषं चैतारचतुरशीतिकला अन्यभिचारेणोपसीदन्ति। एकैकस्येह
सर्वस्य पुरुषस्य पुत्रत्वाच्च वृद्धातिवृद्धप्रपौत्रत्वाच्च।

इत्थं चायमेकैको महान् पुरुषश्चतुरशीतियशा द्रष्टव्यः।

प्रतिव्यक्तिगतानां चतुरशीतिमितानां सोमसहसां वर्गीकरणतालिका				
उपरितन- पीठिका		सप्तपुरुषाः सपिण्डाः	सपिण्डीकरणे निवाण्याः पिण्डभागाः	सपिण्डीकरणे स्वस्वधायिनः— सप्तसपिण्डाः पितृपुरुषाः
०	८	असपिण्डः सौदकः	०	.....
६	७	वृद्धातिवृद्धप्रपितामहः	१ लेपभागी	१ वृद्धातिवृद्धप्रपितामह भागः
५	६	अतिवृद्धप्रपितामहः	३ लेपभागी	३ अतिवृद्धप्रपितामह भागः
४	५	वृद्धप्रपितामहः	६ लेपभागी	६ वृद्धप्रपितामह भागः
३	४	प्रपितामहः	१० पिण्डभागी	१० प्रपितामह—दत्त भागः
२	३	पितामहः	१५ पिण्डभागी	१५ पितामह—दत्त भागः
१	२	पिता	२१ पिण्डभागी	२१ पितृ दत्त भागः
१	१	सन्तानपुरुषः	२८ पिण्डदः	२८ स्वोपार्जित भागः २८ स्वीयः उत्पन्नशिष्टः

२५ पित्र्या वर्यनिरिष्टाः

अत्र चाष्टाविंशतिकलात्मके ह्यात्मनीने पिण्डेऽयमुप्तः षट् पुरुषीयः पित्र्यावापः पुरु-

पश्य जीवनयात्रायै कल्पते । इत्यतः पुरुषस्येदं पैतृकमृणं भवति । स चात्मनीनपिण्डवद्
द्वेधाऽस्मिन् पुरुषे संनिविशते । आत्मधेयोऽन्यः । तन्योऽन्यः । आत्मजीवनयात्रानिर्वाह-
काय चान्द्रसातिग्रहाय सप्तग्रहा महतः स्वरूपारम्भका धातवो भवन्ति । एभ्यो हीमाश्चतु-
रशीतिर्यशःकला अहरहरात्मन्युत्तिष्ठन्ते । तस्मादमी उक्ताः । तत्र एकं द्विकं त्रिकं
चतुष्कं पञ्चकं षट्कमिति षड् धनानि पित्र्याणि । सप्तकं त्वेकं धनमात्मीयम् ।
तान्येतानि सप्तधनान्येवैते सप्तग्रहा अस्यात्मनो महतो रूपम् । सप्तधातुभिः कृतरूपोऽयं
महानात्मा पुरुषेऽस्मिन्नष्टाविंशतिकलो भवति स आत्मधेयो भागः । तदिह पितृभ्यो
देयमृणं भवति ।

अथ षट्पञ्चाशत्कलस्तन्यः स तनयः । तत्राप्येकविंशतिकलमात्मधनम् ।
पञ्चदशकं, दशकं, षट्कं त्रिकमेकमिति पञ्चत्रिंशत्कलाभिः पञ्च पित्र्याणि धनानि ।
तेषां सन्तानाय नियुक्तत्वादनुणत्वं भाव्यम् । तदिदं प्रजोत्पादनलक्षणमानुष्यं प्रथमं
कर्म ॥ १ ॥

चतुर्धा हि पितृभ्यो गृहीतानां धनानां पुनः पितृभ्यः प्रत्यर्पणादृणापकरणं
चतुर्धा पश्यन्ति—१—प्रजोत्पादनेनान्यत्, २—सपिण्डीकरणेनान्यत्, ३—श्राद्धेन
त्वन्यत्, ४—गयापिण्डदानेनान्यत् ।

(१) गोत्रसन्तानः

तत्र संतानः—संतानायोपयोजिताः पितृभागाः कालक्रमेण प्रकृतिवशात् पुनरुप-
लब्धा भविष्यन्ति । सप्तमपुरुषतः प्राप्तव्यानां पिण्डभागाणां पुत्रेण प्रथमपुरुषेण
प्रकृतिविरुद्धतया लब्धुमशक्यत्वात् । सप्तमादेव संतानात् पितृणामेकस्य वृद्धातिवृद्ध-
प्रपितामहस्य सुक्लिंशो भवतीति वक्ष्यते । सप्तमादवरे तु संताना यथास्वं पितृधनं
प्रत्यर्पयन्तोऽनृणा भवन्ति । तथा हि—बीजिनः पुरुषस्यात्मनीमा अष्टाविंशतिकलाः सप्तधा
विभक्ताः सत्य ओष्यन्ते—

१—आत्मन्येव	यथास्थानं	सप्तकलाः	आत्मधेयाः ।
२—पुत्रे	ओप्तैकविंशतेः	षट्कलाः	पुत्रात्मधेयाः ।
३—पौत्रे	ओप्तपञ्चदशभ्यः	पञ्चकलाः	पौत्रात्मधेयाः ।
४—प्रपौत्रे	ओप्तदशभ्यः	चतस्रः कलाः	प्रपौत्रात्मधेयाः ।
५—वृद्धप्रपौत्रे	ओप्तेभ्यः षड्भ्यस्तिष्ठः	कलाः	वृद्धप्रपौत्रात्मधेयाः ।
६—अतिवृद्धप्रपौत्रे	ओप्तेभ्यस्तिष्ठभ्यो द्वे कले		अतिवृद्धप्रपौत्रात्मधेये ।
७—वृद्धातिवृद्धप्रपौत्रे	ओप्ताविंशति एका कला		वृ० अ० प्रपौत्रात्मधेया ।

इत्थमात्मनीनस्याष्टाविंशतिकलस्य धनस्य षट्सु संतानेष्ववापात् सप्तकलमात्रोऽवशिष्यते । अथ सर्वोऽप्येष एकैकः पुरुषः कस्यचित् पुत्रश्च भवति कस्यचिद् वृद्धाति-
वृद्धप्रपौत्रश्च । तेनास्यायं सप्तकलो महानात्मा पित्र्यकलानामेकविंशत्यां संसृज्यमानः
पुनरन्यथा अष्टाविंशतिकलः संपद्यते । संतानेषु षट्सु यथाभागं न्युप्तानामात्मनीनैक-
विंशतिकलानां स्थाने षण्णां पितृणां भागैर्यथास्थानं न्युप्तैः पुनरेकविंशतिकलानां
समावेशात् । तेन च सप्ताप्येते संतानपुरुषाः पैतृकधनभावान्नित्यमष्टाविंशतिकलाः
सन्त एवैतस्यां पृथिव्यामुपजीवन्ति ।

(२) सपिण्डीकरणम्

अथैतेषु यो यः कश्चिदितः प्रेतश्चन्द्रमसं गच्छति तस्य तस्यायं महानात्मा तत्र तेभ्यः
पैतृकेभ्यो धनेभ्यो व्यपवृज्यते । स यथाभागं पितृधनानि पितृभ्यः प्रत्यर्पयति । वृद्धाति-
वृद्धप्रपितामहायैकाम्, अतिवृद्धप्रपितामहाय द्वे, वृद्धप्रपितामहाय तिस्रः, प्रपितामहाय
चतस्रः, पितामहाय षड्, पित्रे षट् । अथात्मने सप्तैवाधानः स ऋणेभ्य उन्मुक्तो
भवति । तदिदं सपिण्डीकरणं नाम कर्म । अष्टाविंशतिकलस्य पितृणां पिण्डस्य संतानेषु
निवापेन जाते पिण्डभेदे पुनरेवं प्रत्यर्पणकर्मणा मूलपिण्डसद्व्योगरूपप्रतिसंस्कारेण
पिण्डैक्यसंपत्तेः । तत्र पुत्रादिभिः षड्भिः पुरुषैः स्वस्वाहितपितृधनप्रत्यर्पणे पितृणामे-
कस्य वृद्धातिवृद्धप्रपितामहस्यायमात्मपिण्डः संपूर्यते । इत्यतोऽस्यां पृथिव्यां संताना-
भावेन बन्धनोच्छेदादुन्मुक्तबन्धः स सद्यः सूर्यमात्रातः परां गतिं लभते । स विमुच्यते ।
न तदर्थं पुनरत्र पृथिव्यां किञ्चित् कर्मावशिष्यते । तदेतत् सपिण्डीकरणं नाम द्वितीयं
पितृणामृणमोचनं कर्म ॥ २ ॥

(३) श्राद्धम्

अनेन च सपिण्डीकरणेन ऋणोद्धारकर्मणा तावदेकः पितृणां वृद्धातिवृद्धः परिलब्ध-
सर्वधनः संपन्नकृत्सन्पिण्डोऽभिनिवर्तते । अन्ये तु पञ्चपितरोऽप्यर्घ्यान्तलाभा अपि यथा-
कथञ्चित् पिण्डशेषलाभात् सिद्धपिण्डसंस्कारा भवन्ति ।

तथा हि—अतिवृद्धादयोऽवरे पञ्च पितरः क्रमेण सप्तविंशतिकलाभिः, पञ्चविंशति-
कलाभिर्द्वाविंशतिकलाभिरष्टादशकलाभिस्त्रयोदशकलाभिरभिसंपद्यन्ते । पिण्डदस्त्वेष एकः
सप्तकलमात्रोऽवशिष्यते । पिण्डपूरकाणामात्मनीनानामेकविंशतिभागानां संतानेषु
न्युप्ततया पित्र्यावापानां तु पितृषु न्युप्ततया पिण्डशेषालाभात् । तदित्यमेते षट् पुरुषाः
क्षीणकायाः पृथिव्यां दृष्टिं निक्षिपन्तः संतानेभ्यो भागमिच्छन्ति । न चेदानीं ते भागाः
पृथिव्यां सद्भिर्जीविभिः संतानैः शक्यन्ते प्रत्यर्पयितुम् । अतश्च पिण्डभागलिप्सूनां

पितृणामाप्यायनार्थं श्राद्धकर्मोपायः परिदृष्टो वैज्ञानिकैः । यावदेवं पितृधनं सवात्मना काल्पन्त्येन न प्रत्यर्प्यते तावति काले पार्वणश्राद्धीयेन कर्मणा तेभ्यः षट् पुरुषेभ्यः पितृभ्योऽन्नपिण्डदानं कर्तव्यम् । देवेभ्यो हव्ययज्ञवदयं पितृभ्यः कन्ययज्ञः । यथा वैधाग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यं देवेभ्य उपतिष्ठते एवमियं श्रद्धाग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यं पितृभ्य उपतिष्ठते ।

रेतः, श्रद्धा, यशः, इति हि सोमानुबन्धीनि त्रीणि ब्रह्माणि । श्रद्धा वा आपः, ता हीमाः श्रद्धा आदित्याग्निपरितापयोगात् परिणममानाः सोमो भवति । तथा च श्रूयते पंचाग्निविद्यायाम्—

“असौ वाव लोकोऽग्निः तस्यादित्य एव समित् ।

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः

सोमो राजा संभवति—” इति ।

इत्थं चेदमापोरूपं सोमप्रजननं ब्रह्म श्रद्धेति निष्कृष्यते । अतो हीदं धानमतः श्रद्धा शब्दः । अतु सत्यम् । सति विद्यमानेऽर्थे यदन्यत् किञ्चिदाश्रितं तिष्ठति तत् सदाश्रितं द्रव्यं सत्यम् । तदन्यच्छ्रूयते तस्मान् अतु । येन तु रसेनानुबद्धमिदं श्रदन्यत्र प्रणिहितं भवति ता आपः श्रद्धा । यथा खलु सोमजमिदं मनो यमर्थं श्रद्धते तत्राभेदेन संलग्नं दृढवद्धं भवति ।

“श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।”

इति पश्यामः । यस्य यः कश्चन संबन्धी भवति अवश्यं तु तयोरन्योऽन्यं कश्चन संबन्धोऽभिज्ञायते । स च संबन्धो नूनं संबन्धिद्वयातिरिक्तं किञ्चिदेकं द्रव्यं द्विनिष्ठं स्यात् । तत्रैवायं श्रद्धाशब्दो नियम्यते । मेध्या वा आपो मेध्या श्रद्धा । श्रद्धासूत्रयोगादेक-
मन्यत्रावश्यं मेध्यतीति स्थितिः ।

अपि च सोमरसमयानां पितृणां शरीरारम्भकस्य पिण्डस्यार्द्धं चन्द्रेऽथापरमर्द्धं सन्तानकृतं पृथिव्यामिति । न चैकस्य खण्डद्वयमसंबद्धं कदाचिदवतिष्ठते । अदृष्टं चेदं संबंधसूत्रं श्रद्धानाम्ना पश्यन्ति वैज्ञानिकाः । यथा चेह मनुष्यैरनुपलभ्यमानापि गन्धमात्रा मन्त्रिकापिपीलिकादिभिरुपलभ्यते इत्यस्ति । यथा च गच्छतां प्राणिनां शरीरयोगोपजनितः पृथिव्यां गन्धविशेषः सुनिपुणैरपि मनुष्येन्द्राणैरगृहीतः सरमा-
वंशजनितेन श्वविशेषेण सुदीर्घकालोत्तरमप्याव्रायते इत्यस्ति । एवमिदं संबंधिनाः संबंधनहेतुभूतं श्रद्धासूत्रं मनुष्येन्द्रियातिगामित्वान्मनुष्यैर्गृहीतुमशक्यमपि योगज-
दृष्टिविशेषाद् योगविद्याप्रभावेण योगिभिरुपलभ्यते इत्यस्तीति प्रतिपत्तव्यम् । सन्ति खल्वयोगिभिरनभिगम्या अतीन्द्रिया बहवोऽर्थास्तान् वयं न पश्याम इत्यतस्ते न

सन्त्येवेति साहसिकानामवैज्ञानिकानां प्रलापमात्रमत्यन्तमुपेक्ष्यम् । अत एव चानु-
बोधयन्ति वैज्ञानिकाः संपरायविद्यानुप्रसंगेन—

“श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि

बहवो यं न विद्युः । आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य

लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ १ ॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् हि अतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ २ ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट” ॥ इति ॥

“अत्र बहुधा चिन्त्यमानः सुविज्ञेयः”—इत्युक्तम् । अतश्चेदं यैर्बहुधा सुचिन्तितं
तेऽवश्यमत्र श्रद्धते । ये त्वकुशला अयोग्या विज्ञानाय ग्लायन्ति, तेषामयमलभ्योऽर्थ
इत्युपेक्ष्यम् ।

प्रकृतमनुसरामः । चन्द्रलोकस्थानां पितॄणां शरीरारम्भकपिण्डावयवस्तत्संतान-
शरीरारम्भणायोपयुज्यमानः पृथिव्यामवतिष्ठते । तदुभयसंस्पृष्टं चैकं श्रद्धासूत्रं तयोरर्द्धयोः
संधानाय विज्ञायते—इत्येतावानयमर्थस्तावदाख्यातः । तदुभयानुबन्धिभिस्तु नितान्त-
मसंबद्धः कैश्चिदन्यैरर्थैर्नैदं श्रद्धासूत्रं संघृष्यते न व्याहन्यते न विच्छिद्यते । यस्य तु
संतातस्यात्मनः पितृषु श्रद्धा नास्ति तस्यावश्यमिदं श्रद्धासूत्रमुच्छिन्नं विद्यात् । न
च तेन कृतं पिण्डदानमेभ्यः पितृभ्य उपतिष्ठते । आतिवाहिकस्य मार्गपरिभ्रंशेन तत्र
तद्गमनायोगात् । सोममयं हीदं श्रद्धासूत्रं चन्द्रस्थितितारतम्यवशात् कालविशेषेण
कुर्यति च मेद्यति च । देवैः परिभुक्तस्य सोमस्य पूर्णिमायां तनीयस्त्वेन कनीयस्त्वभिति
श्रद्धासूत्रं कुरां भवति । अथामायां तद्भूयस्त्वादियमाप्यायते श्रद्धा । बलाधिक्याच्च
तत्र प्रदीयमानमन्नं (कव्यं) श्रद्धया चन्द्रमसमुपतिष्ठमानं पितृष्वधीयते । तस्मादि-
हामायां कर्तव्यं षट् पुरुषीयमिदं पिण्डदानं पार्वणश्राद्धम् ।

“चन्द्रोर्ध्वभागे पितरो वसन्तीति” सिद्धान्तान्मासेन स्याद्दहोरात्रः पैत्र इति
कृत्वाऽयममावास्यातिथिः पितॄणां मध्याह्नसमयो भवति । मध्याह्ने च प्राचुर्येण
प्रचरन्तो देवाः सोमं यथालाभमात्मोदरे कुर्वन्तीति निसर्गात् सौम्या इमे पितरस्तदानीम-
पक्षयभाजो भवन्तो विषीदन्ति । अतश्चैतस्मिन् समयेऽमावास्यायामन्नपिण्डदानमेवं
पितॄणामाप्यायनायोपयुज्यते । इतः प्रदाना होते पितरः श्रूयन्ते—तत्र संतानन्युत्तं तदन्नं
श्रद्धासूत्रोपसंहितं चतुर्भिर्रुपायैः प्रकृतिसिद्धैराकृष्टं स्वतः पितृषूपस्थितं भवति ।
तथाहि—

(१)—“अपत्यसन्तानः सौम्यः, तस्येदं मनः सौम्यम् ।

मनसि चेयं श्रद्धा सौम्या” इति प्रतियोगितः ।

(२)—“अथ अन्नमौषधं सौम्यम् । तेनायमन्नपिण्डः सौम्यः ।

अन्नपिण्डादुद्भिद्यमाणो वायुनोपनीतश्चन्द्ररश्मिं प्रपन्नोऽन्नरसः सौम्यः ।” इति निवापतः ।

(३)—“अमा तिथिः सौम्या । चन्द्रात् पृथिवीमागच्छन्तश्चन्द्ररश्मयः सौम्याः । गायत्र्या सहोपरिष्ठाद्गच्छन्तश्चन्द्ररश्मयः सौम्याः” इत्यातिवाहिकतः ।

(४)—“पितरः सौम्याः । पितृपिण्डः सौम्यः । ऋतुः सौम्यः” । इत्यनुयोगितः ।

इत्येतेषां चतुर्णां सौम्यानां प्रचयादुपपद्यमानः सर्वेक्यसोमघनो गुरुविद्याशिष्य-
मनोयोगवन्निपेकाय प्रकल्पते । सद्यस्तदेवामुपदीणकलेवराणामाप्यायनाय संपद्यते श्राद्धम् ।
तत्रैतेषां चतुर्णामपि सोमरसानां प्रतियोगि—निवापातिवाहिकानुयोगिनामेकस्मिन्
सोमसंबन्धिनि श्रद्धासूत्रेऽभिसंबन्धादन्नरसस्य चन्द्रपृष्ठस्थेषु पितृषूपस्थितौ श्रद्धामेव
मुख्यं हेतुं विद्यात्तेनेदमुच्यते श्राद्धम् । तदिदं तृतीयं पितृणांमृण्मोचनं कर्म ॥ ३ ॥

बहवः श्राद्धमेवावच्यन्ते तेषां सर्वेषामत्रैवान्तर्भावः कल्प्यः । अविशेषेणैषां पिण्ड-
दानानां चन्द्रलोकास्थेभ्यो महत्संज्ञकेभ्य आत्मसंस्काराय क्रियमाणत्वात् ।

(४) गयापिण्डदानम्

अथैकं तु गयापिण्डदानमेभ्यः सर्वेभ्योऽतिरिच्यते । चन्द्रलोकादन्यत्र कर्मगतिं
गतस्य कर्मात्मनो भूतात्मनः समुद्धारार्थं तत्करणात् । न खलु महान्तमात्मानमन्तरेणायं
कर्मात्मा भूतात्मा क्षणायाऽवस्थातुं शक्नोति ।

“तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।

उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः” ॥ १ ॥ (इति मनुस्मरणात्)

तेन त्यक्तशरीराणां भूतात्मनां पौर्विकक्षेत्रज्ञे सूर्य्य गते महति चात्मनि चन्द्रं गते
सद्य एवायमपूर्वः क्षेत्रज्ञः सूर्यात्—अथापूर्वो महानात्मा चन्द्रादुपपद्यते । तस्य चापूर्वस्य
महतो भूतात्माश्रयस्थोद्धारार्थं भवतीदं गयापिण्डदानमेक उपायः । महत्तत्त्वात्मनो विमुक्तौ
निराश्रयोऽयं भूतात्मा त्यक्तबन्धनो विमुच्यते । अपि च गयापिण्डदानादक्षयकर्मस्वत्य-
संबन्धी कर्मपिण्डो निःशेषपरिद्धीणः क्रियते । तेनायं कर्मात्मा विमुच्यते कर्मभ्यः ।
“प्राणा वै गयाः, तन् प्राणांस्तत्रे”—(बृ० आ०) इति गायत्रीविद्याश्रुतेः
प्राणविशेषा हीमे गया असङ्गजातीया आत्मनि कर्मसङ्गं व्यपवर्जयन्ति । सर्वाण्येव
संचितानि कर्माणि क्षणादिवोपमुक्तानि त्वगिवाहेः परिवृज्यन्ते । प्रारब्धकर्मभोगादूर्ध्व

निवृत्तिनिःशेषकर्म विशुद्धः परिमुक्तो भवति । एतच्चैकमन्यत् पितृणांमृण्मोचनं कर्म ।

तदाहुः—

“एष्टव्यं ब्रह्मवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां वृजेत् ।

‘यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्’ ॥ १ ॥ इति ॥

मित्रात्मसंस्कारत्वाच्चैकेनान्यस्या कृतार्थत्वात् कृतगयाश्राद्धैरपि न पूर्वोक्तानि महतः श्राद्धानि परिवर्ज्यानि । चन्द्रलोकस्थानां महतामात्मनां सप्तमपुरुषप्रजननादवीक् पिण्डपूर्त्यभावात् । अपूर्णपिण्डानां तु पृथिवीनिर्वद्धतया मुक्तेरशक्यत्वात् । तस्मात्—

“अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च” ॥ १ ॥ इत्याहुः ॥

इति गयापिण्डदानम् ।

इति श्रीमधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीता

पितृसमीक्षा संपूर्ण ॥

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
१	१४	मेदात्म	मेदादात्म
१	१५	व्यात्मशब्दः	व्यात्मः शब्दः
१	१६	मयया	मव्यया
१	१७	ब्रह्मण	ब्रह्माण
२	१५	मृत्युघन	मृत्युघन
२	२६	परमां	परमं
३	४	यद्	यद्ग
३	५	आकाशः	आकाशः ।
३	६	द्यजुरेष	द्यजुः । एष
३	६	यदेष	यत् । एष
३	२३	चेतौ	चैतौ
३	२३	किञ्चिद्द्वय	किञ्चिद्द्वय
३	२६	प्राणः	प्राणाः
३	२६	अङ्गिरसा	आङ्गिरसा
४	७	सिद्धार्थं	सिद्धयर्थं
४	१३	संस्काराः	संस्काराः,
४	१५	तेनैवां	तेनैषां
४	१५	भवति	भवति ।
४	१६	देवताः	देवताः ।
५	२	देवतास्ते;	देवतास्तेषु
५	७	ब्रह्मगति-	ब्रह्म गति-
५	८	प्रष्ठित	प्रतिष्ठित
५	२१	हि	हि-
५	२५	प्रतिष्ठा ब्रह्म	प्रतिष्ठा ब्रह्म ।
६	१	पारोक्ष्याद् ब्रह्मा नाम । इत्यग्रे	

हरयोर्विपर्ययः पारोक्ष्यम् । तद् यथा—

भर्मा = व, ह, अ, र, म,

अन् = भर्मन् ।

ब्रह्मा = व, र, अ, ह, म,

अन् = ब्रह्मन् ।

एष पाठोऽधिकः पाठ्यः ।

पृष्ठ	पंक्तौ	अशुद्धपाठः	शुद्धपाठः
६	४	प्रतिष्ठा ब्रह्मणि	प्रतिष्ठाब्रह्मणि
६	५	सत्येनाभि	सत्ये नाभि
६	६	भृतानां	मृतानां
६	८	प्रधिः तं	प्रधिः । तं
६	१३	मिय	मित्य
७	६	आदित्य इति	आदित्य—इति
७	७	नाम्या	हृदया
७	७	प्रथ्यव	पृष्ठाव
७	७	कोशाः । इत्यग्रे—	सोमो, वायुः, आपः—इतिपृष्ठारम्भा हृदयावसानास्त्रयः कोशाः । इत्यधिकः पाठ्यः ।
७	२२	रसा ।	रसाः स्नेहाः ।
७	२५	यमाः मध्यमाः पितरः । इत्यतः पूर्वं—	तत्रैतेऽङ्गिरसोऽवराः पितरः, एषोऽधिकः पाठ्यः ।
७	२६	अयते-	अयते-
८	१६	तेजो रस	तेजो—रस
८	२२	ऊर्ध्वशक्तिमयः सोमः अस्य टिप्पण्यां—	१—अग्निः, तेजनः, तेजः = अघः- शक्तिमयः ऊर्ध्ववाही हृदया- वृष्टगः । दक्षिणादिक् । २—सोमः, स्नेहनः, रसः = ऊर्ध्व- शक्तिमयः अघःपाती पृष्ठाद् हृद- यगः । उत्तरादिक् । अग्निना पृष्ठगतेन सोमसंपत्तिः । सोमेन हृदयगतेनाग्निसंपत्तिः । अग्नित्त्रिविधः—अग्निः, वैद्यु- तम्, सूर्यः । सोमस्त्रिविधः—सोमः, वायु, आपः ।

